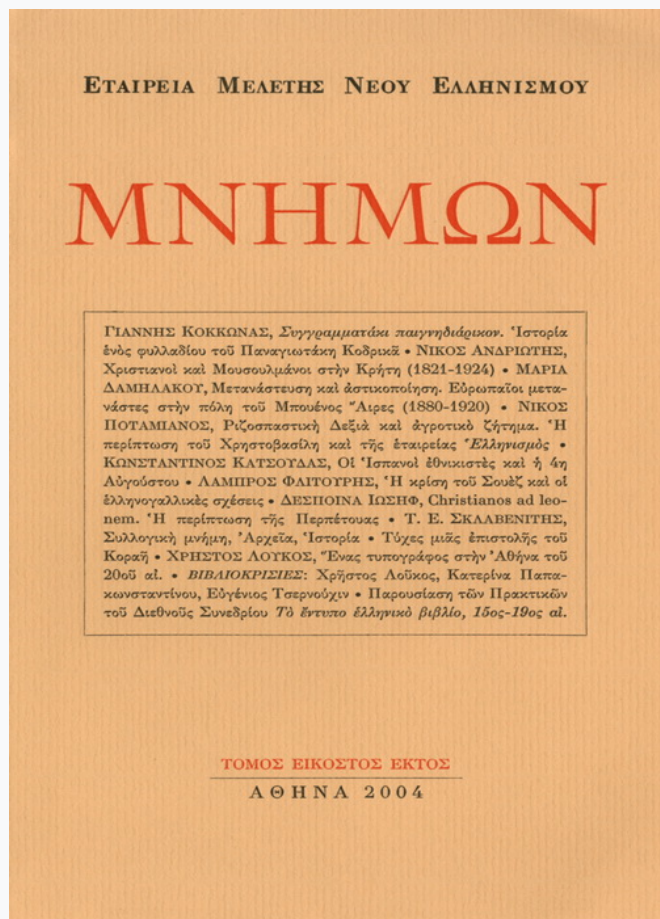

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΠΟΥΕΝΟΣ ΑΪΡΕΣ (1880-1920)

ΜΑΡΙΑ ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.835](https://doi.org/10.12681/mnimon.835)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ Μ. (2004). ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΠΟΥΕΝΟΣ ΑΪΡΕΣ (1880-1920). *Μνήμων*, 26, 95-131.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.835>

ΜΑΡΙΑ ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ
Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΜΠΟΥΕΝΟΣ ΑΪΡΕΣ (1880-1920)

Η μετανάστευση και η αστική επέκταση της πόλης του Μπουένος Άιρες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες. Η πορεία των χιλιάδων μεταναστών που από το 1880 κυρίως άρχισαν να φτάνουν κατά μεγάλα κύματα στην Αργεντινή από την αντίκρου πλευρά του Ατλαντικού, επέφερε τον σταδιακό μετασχηματισμό της πόλης και άλλαξε σημαντικά τη φυσιογνωμία της. Η εγκατάσταση των μεταναστών στην πόλη υποδοχής αποτελεί περίπλοκο φαινόμενο, για την ερμηνεία του οποίου θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ένα πλέγμα παραγόντων, μεταβλητό στο πέρασμα του χρόνου. Ο τρόπος με τον οποίο οι μετανάστες εγκαθίστανται στον νέο για αυτούς τόπο, είναι στενά συνδεδεμένος, από τη μια πλευρά, με την ίδια τη μεταναστευτική διαδικασία και τις προμεταναστευτικές σχέσεις και εμπειρίες των μεταναστών και, από την άλλη, με τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας υποδοχής και την πορεία ένταξης των μεταναστών σε αυτήν. Τα γενικότερα ερωτήματα που ανακύπτουν γύρω από το θέμα αφορούν τόσο τον ίδιο τον τρόπο εγκατάστασης των μεταναστών και την πιθανή διαμόρφωση ορισμένων κανόνων και μοντέλων όσο και τις συνέπειες αυτών στον σταδιακό μετασχηματισμό της πόλης. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να φωτίσει πτυχές της αμοιβαίας σχέσης που αναπτύχθηκε μεταξύ της δράσης των μεταναστών και των κοινωνικοοικονομικών δομών της κοινωνίας υποδοχής και να δείξει πώς οι επιλογές και οι αποφάσεις των μεταναστών επηρέασαν άμεσα όχι μόνο την ατομική πορεία των ίδιων αλλά και τις κοινωνικές ιεραρχίες μεταξύ των μεταναστευτικών ομάδων και του ντόπιου πληθυσμού, καθώς και την εξέλιξη του ίδιου του αστικού χώρου στον οποίο κλήθηκαν να εγκατασταθούν και να αναπτύξουν τη δραστηριότητά τους. Τη βασική πρωτογενή πηγή της εργασίας αποτέλεσαν οι εθνικές απογραφές της Αργεντινής καθώς και οι δημοτικές απογραφές της πόλης του Μπουένος Άιρες κατά το διάστημα 1869-1914, οι οποίες φωτίζουν πολλές πλευρές γύρω από την κατοικία και την εγκατάσταση των μεταναστών στο Μπουένος Άιρες και την ευρύτερη περιοχή του.¹

---

1. Η επεξεργασία των απογραφικών στοιχείων, και η γενικότερη έρευνα που οδήγη-

Τα ερωτήματα γύρω από την εγκατάσταση των μεταναστών στο Μπουένος Άιρες έχουν απασχολήσει μεγάλο μέρος της αργεντινής βιβλιογραφίας. Για αρκετές δεκαετίες υποστηριζόταν ότι δομικοί παράγοντες, όπως η απόσταση της κατοικίας από τον χώρο εργασίας, η ανάπτυξη των αστικών συγκοινωνιών ή η διαμόρφωση της αγοράς κατοικίας, ήταν επαρκείς για την ερμηνεία του τρόπου εγκατάστασης των μεταναστών στην πόλη, ενώ δινόταν σχετικά μικρό βάρος στη σημασία των εθνοτικών δεσμών μεταξύ των μεταναστευτικών κοινοτήτων.² Έναντι ακραίων παραδειγμάτων, όπως τα γκέτο ή οι σαφώς διαφοροποιημένες εθνοτικές κοινότητες ορισμένων βορειοαμερικανικών πόλεων, κατά το μοντέλο των *Little Italies* ή των *Chinatowns*, το Μπουένος Άιρες εμφανιζόταν ως ένα σχετικά ομοιογενές αστικό περιβάλλον που επέτρεπε την ένταξη και την αρμονική συνύπαρξη των μεταναστών. Κύριος εισηγητής αυτού του μοντέλου υπήρξε ο κοινωνιολόγος Gino Germani: το μοντέλο του, βασισμένο στα αγγλοσαξονικά κοινωνιολογικά ρεύματα, έδινε βαρύτητα στις έννοιες της ισορροπίας και της λειτουργικότητας, και τόνιζε πως η κατάληξη της πορείας των μεταναστών ήταν η αφομοίωσή τους στην κοινωνία της χώρας υποδοχής, ως μέρος της διαδικασίας ομογενοποίησης μιας κοινωνίας που εκμοντερνιζόταν με ταχείς ρυθμούς.³ Αυτή η εικόνα της «υβριδικής» μεταναστευτικής κοινωνίας,⁴ όπως τη χαρακτήρισε ο José Luis Romero,⁵ αντανακλάται και στο κλα-

σε στο παρόν άρθρο πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η πόλη στους νεότερους χρόνους» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών.

2. Ενδεικτικά αναφέρω το άρθρο του Herbert Klein, «La integración de inmigrantes italianos en la Argentina y los Estados Unidos: un análisis comparativo», *Desarrollo económico* 81 (1981) 3-27.

3. Μεταξύ άλλων, Gino Germani, *Estructura social de la Argentina*, Μπουένος Άιρες, Raigal, 1955, και του ίδιου, *Política y Sociedad en una época de transición. De la sociedad tradicional a la sociedad de masas*, Μπουένος Άιρες, Paidós, 1968.

4. Στην «υβριδική» αυτή εικόνα συντέλεσε αναμφίβολα η υψηλότατη αναλογία των μεταναστών στο σύνολο του πληθυσμού και στη δημογραφική ανάπτυξη της πόλης:

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Αλλοδαποί	%
1855	92.709	32.726	35,3
1869	187.126	92.158	49,2
1887	433.415	228.641	52,8
1895	663.854	345.493	52,0
1909	1.231.698	561.185	45,6
1914	1.560.986	784.606	50,3
1936	2.413.829	870.722	36,1

Πηγή: Εθνικές απογραφές των ετών 1869, 1895 και 1914 και δημοτικές απογραφές των ετών 1855, 1887, 1904, 1909 και 1936.

5. Μεταξύ άλλων, José Luis Romero, *Argentina: imágenes y perspectivas*, Μπουέ-

σικό πλέον έργο του James Scobie για την πόλη του Μπουένος Άιρες.⁶ Ο James Scobie καθιέρωσε ένα μοντέλο ανάλυσης στο οποίο βασίστηκε μεγάλο μέρος της μετέπειτα βιβλιογραφίας για την πόλη, και ιδιαίτερα για το Μπουένος Άιρες. Μέσα από το μοντέλο ανάλυσης που ακολούθησε, ο συγγραφέας συνέδεσε άμεσα την επέκταση της πόλης με έναν συνδυασμό παραγόντων, όπως ο τεχνολογικός εξοπλισμός (το λιμάνι, ο σιδηρόδρομος, η ηλεκτροδότηση του τραμ), οι ανάγκες του ντόπιου και ξένου κεφαλαίου (η μεσιτική κερδοσκοπία και η εκμετάλλευση των μέσων μαζικής μεταφοράς από ιδιώτες) και το πλαίσιο δράσης των κρατικών αρχών.

Την ίδια περίοδο η πόλη άρχισε να μελετάται ως χώρος σύγκρουσης κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων διαφόρων κοινωνικών ομάδων και τέθηκαν ερωτήματα γύρω από τις βιοτικές συνθήκες και την ποιότητα ζωής των εργατών και των μεταναστών.⁷ Η απαισιόδοξη προσέγγιση του θέματος των συνθηκών κατοικίας στο Μπουένος Άιρες, συνδυάζοντας την ποσοτική και την ποιοτική ανάλυση, τόνισε τις τρομερές ανισότητες ως προς την ποιότητα ζωής και τη μέριμνα της πολιτείας σε βασικά ζητήματα, τη διάσπαση του αστικού χώρου σε καθαρά διαφοροποιημένες κοινωνικές ζώνες, τις δυσκολίες πρόσβασης των εργατικών στρωμάτων στην ιδιόκτητη κατοικία, την ιδιωτική κερδοσκοπία και την παράλληλη αδιαφορία του κράτους στο θέμα της αγοράς κατοικίας.⁸ Παράλληλα διαμορφώθηκε και η αισιόδοξη προσέγγιση του θέματος: οι Francis Korn και Lidia de la Torre υποστήριζαν τη σημαντική αύξηση του αριθμού των ιδιοκτητών, την πρόσβαση των μεταναστών στην ιδιόκτητη κατοικία ακόμα και σε ακριβές συνοικίες της πόλης, καθώς και τη σημαντική βελτίωση των κατασκευών, αφού οι πρόχειρες κατοικίες σταδιακά έδωσαν τη θέση τους σε σταθερότερες κατασκευές. Σύμφωνα με την οπτική τους, οι μετανάστες που έφταναν στο Μπουένος Άιρες γύρω στο 1910, έβρισκαν μια όμορφη και καθαρή πόλη και πολλές δυνατότητες πρόσβασης στην ιδιόκτητη κατοικία.⁹

νος Άιρες, Raigal, 1956 και του ίδιου, *Las ideas políticas en Argentina*, Μπουένος Άιρες - México, FCE, 1969, σ. 167-183.

6. James Scobie, *Buenos Aires. Del centro a los barrios, 1870-1910*, Μπουένος Άιρες, Solar, 1986.

7. Για τη γενικότερη πορεία της αργεντινής ιστοριογραφίας, βλ. Mirta Lobato, «Ερωτήματα και απαντήσεις της κοινωνικής ιστορίας μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Αργεντινή (1983-1999)», *Αριάνη* 9 (Πέθυμο 2003) 229-245.

8. Μεταξύ άλλων, Leandro Gutiérrez, *Vida material y experiencias de los sectores populares. Buenos Aires, 1880-1914*, PEHESA, Μπουένος Άιρες 1981. Juan Suriano, *La huelga de inquilinos de 1907*, CEAL, Μπουένος Άιρες, 1983. Oscar Yujnovsky, «Políticas de vivienda en la ciudad de Buenos Aires, 1880-1914», *Desarrollo económico* 54 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1974) 327-372.

9. Francis Korn - Lidia de la Torre, «La vivienda en Buenos Aires, 1887-1914», *Desarrollo económico* 98 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1985) 245-258.

Ειδικότερα σε σχέση με την εγκατάσταση των μεταναστών, ο Guy Bourd  πρότεινε στη δεκαετία του 1970 την ύπαρξη διαφορετικών μοντέλων εγκατάστασης των διαφόρων μεταναστευτικών ομάδων, επιμένοντας κυρίως στη σειρά άφιξης και στην κοινωνική πυραμίδα που διαμορφώθηκε μεταξύ των εθνοτικών ομάδων και λιγότερο στα πολιτισμικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της κάθε ομάδας χωριστά.¹⁰ Αυτό ακριβώς επιχειρούν να κάνουν πιο πρόσφατες μελέτες οι οποίες από τη δεκαετία του 1980 επιδιώκουν να αναλύσουν το θέμα της κατοικίας και εγκατάστασης των μεταναστών επικεντρώνοντας την προσοχή τους σε μια συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα.¹¹ Παράλληλα με τους δομικούς παράγοντες όπως οι πηγές εργασίας, τα μέσα μαζικής μεταφοράς ή η αγορά κατοικίας, άρχισαν να τονίζονται και οι πολιτισμικοί παράγοντες που επηρέασαν την εγκατάσταση των μεταναστών στην πόλη: τα κοινωνικά δίκτυα σχέσεων μεταξύ συντοπιτών, η επιθυμία των μεταναστών να ζουν κοντά στους συγγενείς τους, η επιδίωξη της απόκτησης μιας ιδιόκτητης κατοικίας, φαίνεται ότι έπαιξαν εξίσου σημαντικό ρόλο με τους δομικούς παράγοντες στον καθορισμό του τρόπου εγκατάστασης των μεταναστευτικών ομάδων στην κοινωνία υποδοχής. Τέλος, οι πιο σύγχρονες έρευνες δεν περιορίζονται στη μελέτη των μοντέλων εγκατάστασης των μεταναστών αλλά επιδιώκουν να φωτίσουν την κοινωνικοοικονομική, πολιτική και πολιτιστική δράση των μεταναστών και άλλων κοινωνικών ομάδων και να δείξουν τους τρόπους με τους οποίους αυτή

10. Guy Bourd , *Urbanisation et immigration en Amérique Latine. Buenos Aires (XIX et XXe siècles)*, Παρίσι, Aubier, 1974.

11. Οι μελέτες σχετικά με την εγκατάσταση μιας συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας στο Μπουένος Άιρες ξεκίνησαν στη δεκαετία του 1980. Οι Samuel Baily, Fernando Devoto και Romulo Gandolfo, μελέτησαν, μεταξύ άλλων, διάφορες πτυχές των ιταλικών κοινοτήτων στην Αργεντινή και ειδικά στο Μπουένος Άιρες: Samuel Baily, «Patrones de residencia de los italianos en Buenos Aires y Nueva York, 1880-1914», *Estudios Migratorios Latinoamericanos* (στο εξής *EML*) 1 (1985) 8-47. Fernando Devoto, «Los origenes de un barrio italiano en Buenos Aires a mediados del siglo XIX», *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana (Dr. E. Ravignani)* (1er semestre 1989, 3a serie, 1) 93-114. Rómulo Gandolfo, «Notas sobre la élite de una comunidad emigrada en cadena: el caso de los agnoneses», *EML* 8 (1988) 137-156. Ο José Moya μελέτησε τον τρόπο εγκατάστασης των Ισπανών μεταναστών στην πόλη του Μπουένος Άιρες: José Moya, «Spaniards in Buenos Aires. Patterns of Immigration and Adaptation, 1852-1930», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Rutgers University, 1980. Στη συνέχεια πολλαπλασιάστηκαν οι μελέτες που αφορούν τον τρόπο εγκατάστασης διαφόρων εθνοτικών ομάδων στο Μπουένος Άιρες. Ενδεικτικά αναφέρω τα  ρθρα του Marcelo Borges σχετικά με τους Πορτογάλους μετανάστες: Marcelo Borges, «Características residenciales de los inmigrantes portugueses en Buenos Aires en la segunda mitad del siglo XIX», *EML* 18 (1991) 223-247 και «Los Portugueses en Buenos Aires a mediados del siglo XIX: una aproximacion socio-demográfica», *EML* 12 (1989) 353-382.

ακριβώς η δράση επηρέασε τη διαμόρφωση του αστικού και δημόσιου χώρου της πόλης του Μπουένος Άιρες.¹²

Η γεωγραφική κατανομή των μεταναστών στην πόλη του Μπουένος Άιρες

Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οι νεοαφιχθέντες μετανάστες στην πόλη του Μπουένος Άιρες εγκαθίσταντο κυρίως στο κέντρο της πόλης, κατά βάση στο νότιο τμήμα της κεντρικής Plaza de Mayo, όπου διέμεναν στα εγκαταλελειμμένα αρχοντικά των πλούσιων οικογενειών της πόλης, τα οποία είχαν μετατραπεί σε κοινόβια. Τα άλλοτε λαμπερά αυτά αρχοντικά μετατράπηκαν σε «κυψέλες» που στέγαζαν στα πολλά δωμάτιά τους οικογένειες ή ομάδες μοναχικών ανδρών οι οποίοι εργάζονταν στο γειτονικό λιμάνι, στις αποβάθρες ή στα δημόσια έργα. Η σύνθεση των κατοίκων των κοινοβίων ήταν πολυεθνική. Από την άλλη πλευρά, η κεντρική πλατεία εξακολουθούσε να είναι το κέντρο της δημόσιας διοίκησης, των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων, των μεγάλων εμπορικών οίκων αλλά και των καλών σχολείων και των χώρων διασκέδασης της υψηλής κοινωνίας. Εξάλλου, οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις διατηρούσαν την ισπανική συνήθεια να κατασκευάζουν την κατοικία τους κοντά στην κεντρική πλατεία. Κατά το διάστημα 1870-1910 η κοινωνική ελίτ πραγματοποίησε μια μικρή μετακίνηση, λόγω της επιδημίας κίτρινου πυρετού που ξέσπασε στην πόλη το 1871, από το νότιο στο βόρειο τμήμα της κεντρικής Plaza de Mayo. Έτσι, οι κεντρικές συνοικίες του Μπουένος Άιρες παρουσίαζαν ένα κράμα πλούτου και φτώχειας, κομψότητας και αθλιότητας, αρχοντικών και κοινοβίων, αριστοκρατικών οικογενειών και φτωχών νεοαφιχθέντων μεταναστών.¹³

Ωστόσο, η συνύπαρξη αυτή είχε τους κανόνες της που οδήγησαν στη χάραξη κάποιων νοητών διαχωριστικών γραμμών, έστω και αχνών, στον αστικό ιστό της πόλης: το βόρειο τμήμα της Plaza de Mayo, παρά τη γειτνιάσή του με τα κοινόβια ή με τον χώρο του λιμανιού, είχε αποκτήσει γύρω στο 1910 τα χαρακτηριστικά πλούσιας και ακριβής συνοικίας όπου ζούσε η αργεντινή κοινωνική ελίτ και τα πλούσια μέλη της γαλλικής και αγγλικής παροικίας. Ταυτόχρονα, πέρα από την κεντρική ζώνη, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται συνοικίες με αρκετά σαφή κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά. Εξάλλου, παράλληλα με τη συγκατοί-

12. Σύμφωνα με τη Mirta Lobato, ο δημόσιος χώρος «δεν είναι απλά ο χώρος της πόλης, είναι μια νοητική κατηγορία που δεν αναφέρεται απλά στον τόπο αλλά παραπέμπει και στην ανθρώπινη δράση. Ο δημόσιος χώρος είναι μια διάσταση που μεσολαβεί μεταξύ της κοινωνίας και του κράτους, είναι το πεδίο στο οποίο δημοσιοποιούνται οι διάφορες πολιτικές συγκρούσεις των πολιτών σε ποικίλες μορφές συσπείρωσης και σύγκρουσης», Mirta Lobato, «Ερωτήματα...», ό.π., 238.

13. James Scobie, ό.π., σ. 46.

κηση πολλών μεταναστών ποικίλων εθνικών προελεύσεων στα κοινόβια, διαμορφώθηκαν, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τάσεις συγκέντρωσης των εθνοτικών ομάδων σε ορισμένες συνοικίες ή δρόμους της πόλης. Τα ερωτήματα που τίθενται γύρω από το θέμα είναι πολλά: ποιος ο βαθμός συνοχής των εθνοτικών ομάδων; Σε ποιο βαθμό οι εθνοτικές ομάδες αποφασίζουν οι ίδιες να εγκατασταθούν σε μια συνοικία; Διαμορφώθηκαν, τελικά, γκέτο στο Μπουένος Άιρες ή έστω ευδιάκριτες «εθνοτικές» συνοικίες με σαφή κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά; Είναι, τελικά, συγκρίσιμες οι συνθήκες ζωής στα *conventillos*, δηλαδή τα κοινόβια του Μπουένος Άιρες, με τα *slums* των ευρωπαϊκών βιομηχανικών πόλεων;

Ο James Scobie, στο κεφαλαιώδες έργο του για την πόλη του Μπουένος Άιρες, παρουσιάζει μια σαφή εικόνα πρόσμιξης των εθνοτικών ομάδων στις διάφορες συνοικίες της πόλης, γεγονός που επέτρεψε τη συνύπαρξη αισθητών αντιθέσεων, κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά, ο Guy Bourd , στο σύγχρονο με αυτό του Scobie έργο του, διακρίνει στην πόλη του Μπουένος Άιρες σαφείς διαχωριστικές γραμμές: «Η κατανομή των εθνικών ομάδων στον αστικό χώρο αντανακλά την εμφανή τάση των μεταναστών να συγκεντρώνονται σε ορισμένες συνοικίες. Την εποχή της ομοσπονδιοποίησης της πόλης (1880), ο αστικός ιστός δεν ήταν ακόμα ιδιαίτερα διαφοροποιημένος, ιεραρχημένος. Ωστόσο διακρίνονται ήδη οι ομαδοποιήσεις: οι κρεολοί Αργεντινοί στο κέντρο της πόλης, οι Άγγλοι και οι Γερμανοί στις όμορφες νότιες και βόρειες συνοικίες, οι Ιταλοί και οι Ισπανοί στις λαϊκές γειτονίες της περιφέρειας. Στις αρχές του 20ού αιώνα ο αστικός χώρος αναδιοργανώνεται, εξειδικεύεται, σπάει σε ένα μωσαϊκό εθνοτικών γειτονιών. Οι κρεολοί απομονώνονται στο Flores και στο Palermo, οι Ιταλοί στη Boca και στις “Villas” της περιφέρειας, οι Άγγλοι και οι Γερμανοί στο Belgrano και στο εμπορικό κέντρο, οι Ισπανοί κοντά στον σταθμό της Constitucion, οι Γάλλοι γύρω από την Plaza San Martin, οι Συρολιβανέζοι κοντά στο λιμάνι και οι Ρωσοεβραίοι κοντά στον σταθμό Once».¹⁴ Παρά τα διαφορετικά μοντέλα ανάλυσης, υπάρχει, πάντως, γενική συναίνεση γύρω από το ότι το Μπουένος Άιρες απέφυγε τη δημιουργία γκέτο και αυστηρά διαφοροποιημένων συνοικιών στον αστικό του χώρο, γεγονός που γίνεται ιδιαίτερα εμφανές μέσα από την παρακολούθηση της γεωγραφικής κατανομής των παλαιότερων και πολυπληθέστερων εθνοτικών ομάδων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη, δηλαδή των Ισπανών και των Ιταλών.

Στη διαδικασία εγκατάστασης των ευρωπαϊκών μεταναστών στην πόλη του Μπουένος Άιρες πρωταρχικό ρόλο έπαιξαν δομικοί παράγοντες που αφορούσαν την κοινωνία υποδοχής —τόποι εργασίας, σύστημα μαζικών συγκοινωνιών,

14. Guy Bourd , ό.π., σ. 212.

αγορά κατοικίας—, αλλά και τη δομή και τα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ρευμάτων, όπως η σειρά άφιξης των διαφόρων εθνοτικών μεταναστευτικών ομάδων, το μέγεθός τους, ο βαθμός της πολιτισμικής τους ένταξης ή απόστασης από την κοινωνία υποδοχής, οι εργασιακές θέσεις που κατέλαβαν στον νέο τόπο εγκατάστασης, η διαμόρφωση μιας κοινωνικοοικονομικής πυραμίδας μεταξύ των εθνοτικών ομάδων, η σχέση των μεταναστών με τον ντόπιο πληθυσμό. Παράλληλα, όμως, καθοριστική σημασία απέκτησαν και ορισμένοι πολιτισμικοί παράγοντες που σχετίζονταν με το πολιτισμικό υπόβαθρο των νεοαφιχθέντων μεταναστών, όπως η επιθυμία βελτίωσης της κοινωνικοοικονομικής τους κατάστασης, η προτίμησή τους να κατοικούν κοντά στην εργασία τους και στην οικογένειά τους, η τάση τους να συμμετέχουν στα κοινωνικά δίκτυα μεταξύ συντοπιτών, το όνειρο της ιδιοκτησίας, ή η ικανότητα αποταμίευσης. Τέλος, στη δυναμική αυτή διαδικασία συνέβαλε αποφασιστικά και ένα σύνολο παραγόντων που προέκυψαν από την αμοιβαία δράση των δύο πρώτων τύπων παραγόντων και από την εξέλιξή τους στο πέρασμα του χρόνου και οι οποίοι αφορούσαν άμεσα τις μορφές επέκτασης της πόλης. Ποιοι από αυτούς τους παράγοντες έπαιξαν μεγαλύτερο ρόλο στην επιλογή του τόπου κατοικίας των μεταναστών εξαρτάται κάθε φορά και από τη στιγμή της διαδικασίας που μας ενδιαφέρει· ορισμένοι παράγοντες είχαν μεγαλύτερη βαρύτητα στα αρχικά στάδια της εγκατάστασης των μεταναστών και άλλοι στα μεταγενέστερα στάδια της όλης διαδικασίας· η θέση των τόπων εργασίας και η ύπαρξη εθνοτικών κοινωνικών δικτύων φαίνεται ότι συντέλεσαν στην αρχική εγκατάσταση των μεταναστών, ενώ παράγοντες όπως η επιθυμία πρόσβασης στην ιδιόκτητη κατοικία ή οι μηχανισμοί της αγοράς κατοικίας, επηρέασαν τη μετέπειτα πορεία των μεταναστών στην πόλη. Φαίνεται, πάντως, ότι οι διαδοχικές αποφάσεις και οι επιλογές των μεταναστών αποκτούσαν μια δική τους δυναμική που με τη σειρά της τροφοδοτούσε νέες διαδικασίες.

Η ανάλυση των απογραφών μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη διαμόρφωση της εγκατάστασης των διαφόρων εθνοτικών ομάδων στην πόλη του Μπουένος Άιρες. Ξεκινώντας από τον ντόπιο πληθυσμό, οι Αργεντινοί, παρόλο που ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την πόλη, παρουσίαζαν τάσεις συγκέντρωσης σε ορισμένες συνοικίες στις οποίες υπερέβαιναν την αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού της πόλης, η οποία το 1895 ήταν 48% και το 1914, 49,7%.¹⁵ Πέρα από το σχετικά υψηλό ποσοστό τους σε ορισμένες κεντρικές γειτονιές, υπερεπέρβαν επίσης σαφώς στη συνοικία Flores —τομέας 25, ο οποίος συμπεριλήφθηκε στην πόλη του Μπουένος Άιρες κατά το διάστημα 1887-1888—

15. Για τη σωστή εκτίμηση αυτών των ποσοστών πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στις αργεντινές στατιστικές τα παιδιά των μεταναστών που είχαν γεννηθεί στην Αργεντινή θεωρούνται Αργεντινοί.

(βλ. Πίνακα 1 και Σχέδιο 1), υψηλής κοινωνικοοικονομικής στάθμης, η οποία είχε αρχίσει να προσελκύει εύπορους Αργεντινούς ήδη από τη δεκαετία του 1870 λόγω του ότι προσφερόταν για την κατασκευή δροσερών καλοκαιρινών κατοικιών. Παρόλο που μετά τη δεκαετία του 1880 εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και ορισμένοι υπάλληλοι και ακόμα και εργάτες, χάρη στην επέκταση των μέσων μαζικής μεταφοράς, το κοινωνικό επίπεδο της συνοικίας παρέμεινε υψηλό. Χαρακτήρα θέρετρου είχε και η συνοικία του Belgrano (τομέας 23) που επίσης ενσωματώθηκε στην πόλη του Μπουένος Άιρες το 1887 και αποτέλεσε τόπο παραθερισμού κυρίως εύπορων αργεντινών οικογενειών που επιθυμούσαν να ξεφύγουν από το κέντρο της πόλης. Υψηλή ήταν ακόμα η αναλογία των Αργεντινών στο ανατολικό τμήμα της συνοικίας του Palermo το οποίο ήταν προσανατολισμένο προς το ποτάμι (τομείς 17 και 21): εκεί υπήρχαν επιβλητικές επαύλεις, μεγάλα πάρκα με λίμνες, ενώ από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δημιουργήθηκαν μεγάλα κέντρα διασκέδασης προορισμένα για την υψηλή κοινωνία. Ωστόσο, η υψηλή αναλογία των Αργεντινών δεν περιοριζόταν στις ακριβές συνοικίες της πόλης: υψηλό ήταν το ποσοστό τους και στον διοικητικό τομέα 26, τη συνοικία Nueva Chicago, που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ως βιομηχανική ζώνη κυρίως μετά την εκεί μεταφορά του δημοτικού σφαγείου της πόλης το 1903. Η διασπορά των Αργεντινών σε διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές ζώνες της πόλης, η οποία αποτυπώνεται στις απογραφές, οφείλεται βέβαια και στο γεγονός ότι τα παιδιά των μεταναστών, θεωρούμενα Αργεντινοί, διασκορπίζονταν σε διάφορες γωνιές της πόλης ακολουθώντας τις οικογένειές τους. Οι ίδιες τάσεις αποτυπώνονται και στην απογραφή του 1914: οι Αργεντινοί υπερτερούσαν στις συνοικίες Flores, Boedo, Palermo και Belgrano (τομείς 5, 6, 17-18 και 16) αλλά και στις λαϊκές δύο πρώτες περιφέρειες της πόλης, δηλαδή στις βιομηχανικές συνοικίες Nueva Chicago και Nueva Pompeya, αντίστοιχα (Πίνακας 2 και Σχέδιο 2).

Ιδιαίτερα ενδεικτική ως προς τον τρόπο κατανομής των μεταναστών και τον τρόπο ανάπτυξης της πόλης του Μπουένος Άιρες είναι η κατανομή των Ιταλών μεταναστών που αναμφισβήτητα αντιπροσώπευαν την πλειονότητα των αλλοδαπών στην πόλη. Η σχετικά ομοιόμορφη κατανομή των Ιταλών μεταναστών στις διάφορες συνοικίες και η αποφυγή μεγάλων τάσεων συγκέντρωσης της εθνοτικής ομάδας (σε καμία συνοικία δεν είχαν ποσοστό συγκέντρωσης μεγαλύτερο του 9% το 1895) μαρτυρούν την απουσία αυστηρών διαχωριστικών γραμμών στην πόλη του Μπουένος Άιρες. Βέβαια, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα διαμορφώθηκαν στην πόλη κάποιες συνοικίες με ιδιαίτερα έντονη την ιταλική παρουσία, με κυρίαρχη αυτήν της Boca (τομέας 20 στην απογραφή του 1895 και 4 στην απογραφή του 1914). Η τόσο ιδιαίτερη αυτή γειτονιά που δημιουργήθηκε γύρω από την εκβολή του Riachuelo, αποτέλεσε κέντρο των πολυάριθμων Γενοβέζων μεταναστών, κυρίως ναυτικών, που

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Γεωγραφική κατανομή των εθνοτικών ομάδων στην πόλη του Μπονένος Άιρες, 1895

Τομέας	Συνολικός πληθυσμός	Αργεντινοί		Ιταλοί		Ισπανοί		Γάλλοι		Άγγλοι		Ποσοστά	
		1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1*	2
1	14.120	37,3%	1,7%	19,3%	4,5%	16,7%	2,9%	12,5%	5,4%	2,6%	6,3%	2,4%	3,8%
2	14.937	39,4%	1,9%	9,7%	0,8%	37,0%	6,9%	6,0%	2,7%	0,9%	2,4%	3,8%	6,1%
3	19.994	35,9%	2,3%	19,0%	2,1%	19,5%	4,9%	16,0%	9,7%	0,9%	3,2%	6,4%	8,9%
4	18.226	41,7%	2,4%	9,7%	1,0%	33,2%	7,6%	8,4%	4,7%	0,4%	1,3%	1,9%	4,9%
5	21.579	42,8%	2,9%	32,5%	3,9%	9,1%	2,4%	6,2%	4,0%	0,4%	1,4%	6,9%	2,0%
6	21.820	44,2%	3,0%	23,6%	2,9%	20,5%	5,6%	5,4%	3,6%	0,2%	0,9%	1,9%	6,9%
7	16.304	49,3%	2,5%	27,3%	2,5%	8,6%	1,7%	5,4%	2,7%	0,7%	2,0%	2,0%	4,2%
8	19.345	46,9%	2,9%	31,3%	3,4%	11,0%	2,7%	4,5%	2,7%	0,3%	1,2%	1,1%	5,4%
9	26.666	49,3%	4,1%	33,7%	5,0%	7,6%	2,5%	4,3%	3,5%	0,3%	1,6%	1,1%	5,4%
10	48.798	48,8%	7,5%	33,4%	9,1%	9,7%	5,9%	3,3%	4,9%	0,3%	2,6%	1,5%	4,0%
11	22.648	48,8%	3,5%	34,2%	4,3%	7,6%	2,2%	3,8%	2,6%	0,6%	2,5%	1,5%	4,0%
12	14.186	51,6%	2,3%	27,3%	2,2%	12,2%	2,2%	3,2%	1,4%	0,2%	0,5%	1,7%	4,4%
13	22.927	47,4%	3,4%	21,6%	2,8%	11,4%	3,3%	11,1%	7,7%	0,6%	2,6%	1,7%	4,4%
14	21.615	47,1%	3,2%	23,0%	2,8%	19,4%	5,2%	2,8%	1,9%	4,0%	3,9%	4,9%	8,4%
15	31.290	49,7%	4,9%	29,4%	5,1%	8,9%	3,5%	5,9%	5,6%	0,8%	4,5%	3,6%	5,0%
16	20.414	46,3%	3,0%	20,6%	2,3%	21,3%	5,4%	4,9%	2,9%	0,8%	2,8%	1,7%	3,6%
17	35.169	54,9%	6,1%	29,0%	5,7%	5,7%	2,5%	3,8%	4,0%	0,8%	5,2%	1,7%	3,6%
18	33.818	49,8%	5,3%	27,6%	5,2%	13,8%	5,9%	3,3%	3,4%	0,3%	1,8%	1,7%	3,6%
19	40.808	45,5%	5,9%	22,7%	5,2%	15,8%	8,1%	5,0%	6,2%	2,2%	15,3%	13,2%	4,1%
20	38.164	46,4%	5,6%	38,3%	8,2%	6,7%	3,2%	1,1%	1,3%	0,9%	6,0%	1,7%	3,6%

Τομέας	Συνολικός πληθυσμός	Αργεντινοί		Ιταλοί		Ισπανοί		Γάλλοι		Άγγλοι		Πορτογάλοι	
		1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1*	2
21	29.014	56,2%	5,1%	27,9%	4,5%	6,1%	2,2%	3,3%	2,9%	0,5%	2,4%	1,9%	1,9%
22	7.079	52,9%	1,2%	31,7%	1,2%	5,5%	0,5%	3,3%	0,7%	2,0%	2,5%	0,3%	0,3%
23	18.268	54,1%	2,9%	24,2%	2,5%	6,8%	1,6%	5,9%	3,3%	3,7%	11,6%	1,1%	1,1%
24	28.940	52,5%	4,8%	30,0%	4,8%	7,4%	2,7%	4,4%	3,9%	0,5%	2,4%	1,6%	1,6%
25	13.902	60,1%	2,6%	23,7%	1,8%	6,5%	1,1%	3,2%	1,4%	1,6%	3,9%	0,6%	0,6%
26	6.714	57,3%	1,2%	29,5%	1,1%	5,8%	0,5%	3,6%	0,7%	0,3%	0,3%	0,1%	0,1%
27	17.155	54,5%	2,8%	26,1%	2,5%	12,3%	2,6%	3,9%	2,1%	0,7%	2,1%	3,4%	3,4%
28	29.789	50,7%	4,8%	32,0%	5,3%	10,4%	3,9%	4,6%	4,2%	0,5%	2,5%	3,0%	3,0%
29**	1.856	30,5%	0,2%	32,5%	0,3%	11,9%	0,3%	2,4%	0,1%	13,3%	4,3%	3,7%	3,7%
	655.542	100,0%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%	

1: Η στήλη αντιστοιχεί στην αναλογία της εθνικής ομάδας επί του συνολικού πληθυσμού του κάθε διοικητικού τομέα.

2: Η στήλη αντιστοιχεί στην αναλογία της εθνικής ομάδας σε έναν διοικητικό τομέα επί του συνόλου του πληθυσμού της εθνικής ομάδας σε όλη την πόλη του Μπουένος Άιρες.

* Το ποσοστό των Πορτογάλων σε όλους τους διοικητικούς τομείς δεν φτάνει το 1%.

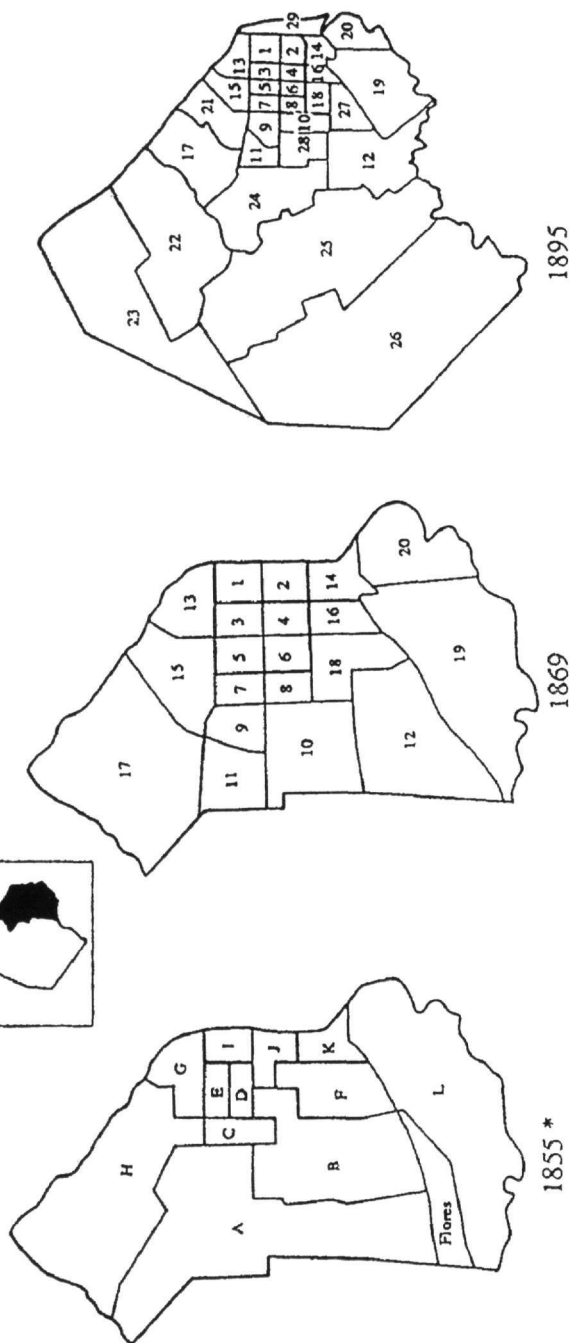
** Ο τομέας 29 αντιστοιχεί στη ζώνη του λιμανιού, οπότε περιλαμβάνονται στον πληθυσμό της πολλοί ναυτικοί.

Πηγή: Προσωπική επεξεργασία με βάση τη Δεύτερη Εθνική Απογραφή, έτος 1895, τόμος II, Población. Ειδικά για τους Πορτογάλους, M. Borges, «Características residenciales...», ό.π., 246.

ΣΧΕΔΙΟ 1

Διοικητικοί τομείς των Μπουένος Άιρες, έτη 1855-1895

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Γεωγραφική κατανομή των εθνοτικών ομάδων στην πόλη των Μπουένος Άιρες το 1914

Τομέας Συνολικός πληθυσμός	Αργεντινοί		Ιταλοί		Ισπανοί		Γάλλοι		Οθωμανοί		Ρώσοι		Πορτογάλοι		Έλληνες	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1	103.358	56,5%	7,4%	20,5%	6,8%	15,6%	5,3%	1,1%	4,1%	1,0%	6,6%	1,1%	0,3%	5,2%	0,1%	2,3%
2	70.628	53,8%	4,8%	18,7%	4,3%	21,1%	4,9%	1,0%	2,6%	0,9%	4,1%	0,8%	1,9%	8,2%	0,0%	1,3%
3	104.188	48,6%	6,4%	17,7%	5,9%	25,3%	8,7%	1,5%	5,9%	0,7%	4,7%	0,5%	1,9%	0,8%	16,1%	0,2%
4	76.024	53,4%	5,0%	20,2%	7,2%	10,5%	2,6%	0,5%	1,3%	1,3%	6,1%	1,3%	3,4%	0,2%	2,8%	6,7%
5	79.660	60,1%	6,0%	14,8%	3,8%	16,8%	4,4%	1,3%	3,8%	0,6%	2,9%	1,9%	5,9%	0,2%	3,4%	1,1%
6	77.705	57,2%	5,6%	21,4%	5,4%	15,6%	4,0%	1,4%	3,9%	0,3%	1,4%	0,4%	1,1%	0,2%	3,3%	0,0%
7	67.007	54,4%	4,6%	21,9%	4,7%	15,5%	3,4%	1,6%	3,9%	0,2%	0,8%	2,0%	4,7%	0,4%	4,8%	0,0%
8	81.095	51,5%	5,3%	25,7%	6,7%	16,3%	4,3%	1,1%	3,4%	0,9%	4,8%	0,8%	2,4%	0,2%	3,7%	0,1%
9	83.252	47,1%	4,9%	23,1%	6,2%	17,8%	4,9%	1,6%	4,9%	0,3%	1,8%	5,9%	17,2%	0,2%	4,0%	1,7%
10	42.293	44,8%	2,4%	27,6%	3,8%	20,0%	2,8%	1,6%	2,5%	0,2%	0,6%	1,6%	2,3%	0,3%	2,2%	0,1%
11	43.530	43,1%	2,4%	15,2%	2,1%	17,5%	2,5%	2,5%	4,1%	2,2%	6,0%	14,1%	21,5%	0,2%	2,0%	2,0%
12	73.165	46,3%	4,3%	14,3%	3,4%	32,2%	7,7%	1,5%	3,9%	0,3%	1,2%	0,5%	1,3%	0,5%	6,4%	0,1%
13	75.064	37,6%	3,5%	8,5%	2,1%	44,3%	10,9%	2,4%	6,7%	0,1%	0,7%	0,5%	1,4%	0,4%	6,0%	0,2%
14	62.598	34,8%	2,7%	14,8%	3,0%	31,2%	6,4%	5,9%	13,6%	1,2%	4,7%	2,4%	5,3%	0,3%	4,0%	0,3%
15	106.716	52,9%	7,4%	23,6%	8,1%	13,3%	4,6%	1,2%	4,8%	1,2%	7,9%	3,4%	12,6%	0,3%	6,9%	0,1%
16	89.866	54,6%	6,2%	18,8%	5,5%	16,3%	4,8%	1,9%	6,4%	0,7%	4,1%	0,5%	1,7%	0,1%	2,1%	0,4%
17	76.182	56,0%	5,4%	24,7%	5,3%	13,6%	3,4%	1,3%	3,7%	0,4%	2,1%	0,6%	1,7%	0,4%	5,9%	0,1%
18	114.939	55,0%	7,7%	21,4%	7,6%	13,4%	4,9%	1,4%	5,8%	3,0%	21,4%	1,1%	4,3%	0,4%	7,9%	0,8%
19	86.968	53,2%	5,8%	19,9%	5,6%	18,0%	5,1%	1,9%	6,2%	0,5%	2,6%	1,5%	4,5%	0,2%	3,3%	0,3%
20	49.748	41,8%	2,6%	15,4%	2,5%	26,2%	4,3%	4,6%	8,4%	4,9%	15,5%	0,8%	1,4%	0,2%	2,0%	4,6%
	1.560.986	100,0%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%		100,0%

1: Η στήλη αντιστοιχεί στην αναλογία της εθνοτικής ομάδας επί του συνολικού πληθυσμού του κάθε διοικητικού τομέα.

2: Η στήλη αντιστοιχεί στην αναλογία της εθνοτικής ομάδας σε κάθε διοικητική τομέα επί του συνολικού πληθυσμού της εθνοτικής ομάδας σε όλη την πόλη του Μπουένος Άιρες.

Πηγή: Προσωπική επεξεργασία με βάση την Τρίτη Εθνική Απογραφή, έτος 1914, τόμος II, Población.

ΣΧΕΔΙΟ 2

Διοικητικές περιφέρειες του Μπουένος Άιρες, έτος 1914 και 1936

Πηγή: IV Censo Municipal de la ciudad de Buenos Aires, 1936, σ. 46.

εγκαταστάθηκαν στο Μπουένος Άιρες κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Το 1895 η συνοικία είχε ήδη πάρει τον χαρακτήρα της λαϊκής φτωχογειτονιάς: οι κάτοικοί της ήταν κατά βάση ανειδίκευτοι εργάτες απασχολούμενοι στο λιμάνι, στα γειτονικά εργοστάσια ή στα δημόσια έργα, ενώ οι κατοικίες τους ήταν ιδιαίτερα προχειροκατασκευασμένες. Σύμφωνα με την απογραφή του 1895, μόλις το 61 % των σπιτιών της περιοχής ήταν κατασκευασμένα με τούβλο ή πέτρα, ενώ το 35 % ήταν ξύλινα και το 4 % σίγκινα, υψωμένα πάνω σε πασσάλους για να μην πλημμυρίζουν.¹⁶ Η συμβολή των Ιταλών στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της γειτονιάς υπήρξε καθοριστική, αφού οι Γενοβέζοι μετανάστες που κατέκλυσαν την περιοχή της προσέδωσαν στοιχεία όχι μόνο από το επαγγελματικό αλλά και από το πολιτικό προφίλ τους: ρεπουμπλικάνοι στην πλειονότητά τους, ορισμένοι μάλιστα διανοούμενοι, οπαδοί του Garibaldi και του Mazzini, μετέδωσαν στους κατοίκους της περιοχής ένα έντονο κοινοτικό και συνεταιριστικό πνεύμα, που εκφράστηκε με τη δημιουργία μεγάλου αριθμού συλλόγων που διαχειρίζονταν πολλές πτυχές της τοπικής συλλογικής δράσης.¹⁷

Πέρα από τη Boca, σημαντική συγκέντρωση Ιταλών μεταναστών σημειώθηκε στην εμπορική συνοικία Balvanera (τομείς 7, 8, 9, 10 στην απογραφή του 1895) που περιέβαλλε το κέντρο της πόλης και ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα παρουσίαζε πολυεθνική πληθυσμιακή σύνθεση. Φαίνεται, έτσι, ότι οι Ιταλοί, παρά τη διασπορά τους σε όλη την πόλη, παρουσίαζαν κάποιες τάσεις συγκέντρωσης στις ημικεντρικές γειτονιές, όπως η Boca και η Balvanera, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως πρώτος δακτύλιος γύρω από τη ζώνη που αποτελούσε την καρδιά της πόλης.¹⁸ Η κατανομή των Ιταλών μεταναστών έγινε ακόμα πιο ομοιόμορφη το 1914, αφού το μεγαλύτερο ποσοστό συγκέντρωσης της εθνοτικής ομάδας είναι 8 % και παρατηρείται σε ένα καινούργιο τμήμα της πόλης που περιλάμβανε τις γειτονιές Villa Devoto, Villa Mitre και San Bernardo (τομέας 15). Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι το 1914 μόνο οι μισοί Ιταλοί —ποσοστό 49 %— κατοικούσαν στο κέντρο και στις ημικεντρικές συνοικίες, ενώ οι άλλοι μισοί κατοικούσαν ήδη στα προάστια, όπως ήταν το ευρύτερο τμήμα της συνοικίας του Palermo, το Almagro, το Caballito, αλλά

16. Francis Korn - Lidia de la Torre, «Italianos en Buenos Aires: las profesiones, la sociabilidad, 1869-1914», στο συλλογικό έργο *Los italianos en la Argentina*, Fondazione Giovanni Agnelli, Μπουένος Άιρες, 1983, σ. 52.

17. Nélida Redondo, «La Boca: evolución de un barrio étnico», *EML* 9 (1988) 269-294. Σημειώνεται επίσης ότι από τη συνοικία της Boca ξεκίνησε μία από τις πρώτες απεργίες στη χώρα, αυτή των ναυτικών του έτους 1897, ενώ διαμορφώθηκε και ένα έντονο αντικληρικό κλίμα που εξόργιζε την εκκλησιαστική ιεραρχία της πόλης.

18. Samuel Bailly, «Patrones de residencia de los italianos en Buenos Aires y Nueva York, 1880-1914», *EML* 1 (1985) 11-12.

και το νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης το οποίο διακρινόταν για τα χαμηλά ενοίκια και τη σχετικά χαμηλή αξία της ιδιοκτησίας. Φαίνεται, έτσι, ότι η εγκατάσταση των Ιταλών παρακολούθησε γενικά τους ρυθμούς αστικοποίησης της πόλης του Μπουένος Άιρες και της περιφέρειάς της και τις αλλαγές που αυτή επέφερε στον αστικό ιστό της πόλης.

Κάπως διαφορετική ήταν η γεωγραφική κατανομή των Ισπανών: παρόλο που και αυτοί δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερα υψηλό βαθμό συνοχής, αφού το 1895 σε καμιά συνοικία δεν κατοικούσε πάνω από το 8% του πληθυσμού τους στο Μπουένος Άιρες, η παρουσία τους ήταν εντονότερα αισθητή στο κέντρο της πόλης: το 1895 η μεγαλύτερη αναλογία των Ισπανών παρατηρείται στους τομείς 2 και 4, δηλαδή γύρω από την Plaza de Mayo, στην καρδιά της πόλης, και στους δρόμους που περιέβαλλαν τον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό της Constitución· η ίδια τάση απεικονίζεται και στην απογραφή του 1914, όπου η μεγαλύτερη αναλογία και συγκέντρωση Ισπανών παρατηρείται στις κεντρικότερες συνοικίες του Monserrat (13ος τομέας) και του San Telmo (12ος τομέας), στο νότιο ακριβώς τμήμα της κεντρικής πλατείας, καθώς και στη συνοικία San Nicolas (14ος τομέας) που καταλάμβανε αντίστοιχα το βόρειο τμήμα της Plaza de Mayo. Από την άλλη πλευρά, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα η αναλογία και η συγκέντρωση των Ισπανών ήταν αρκετά υψηλές στην εργατική συνοικία των Barracas (19ος τομέας στην απογραφή του 1895 και 3ος στην απογραφή του 1914), γειτονική της Boca, όπου στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν αρχίσει να πολλαπλασιάζονται οι αποθήκες και οι καμινάδες των πρώτων δειλά αναπτυσσόμενων βιομηχανιών: μονάδες παστώματος κρεάτων, βυρσοδεψεία, προιονιστήρια, τουβλοποιεία, ζυθοποιεία, πλήθαιναν συνεχώς σε αυτό το νότιο τμήμα της πόλης. Αυτή η κατανομή των Ισπανών είναι πολύ πιθανό να απεικονίζει την ιστορία, την εξέλιξη καθώς και τα διαφορετικά μεταναστευτικά ρεύματα και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας στην πόλη του Μπουένος Άιρες και στην Αργεντινή γενικότερα. Στις κεντρικές συνοικίες της πόλης που εκτείνονταν στις δυο πλευρές της κεντρικής πλατείας, πιθανότατα εγκαταστάθηκαν, πέρα από τους νεοαφιχθέντες μετανάστες που κατέφευγαν στα κοινόβια, πολλά εύπορα μέλη της ισπανικής παροικίας, κυρίως μεγαλέμποροι, οι οποίοι ακολούθησαν την τάση των παλαιών αριστοκρατικών ισπανικών οικογενειών να κατοικούν στην καρδιά της πόλης. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το υψηλό ποσοστό ιδιοκτητών που αντιπροσώπευαν οι Ισπανοί στην κεντρική ζώνη της πόλης, αφού το 1914, για παράδειγμα, το 37% περίπου των ιδιοκτητών της συνοικίας του Monserrat ανήκε στη συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα. Από την άλλη πλευρά, στη συνοικία των Barracas στο νότιο τμήμα της πόλης, πιθανόν να κατέφυγαν νέες ομάδες μεταναστών που προσελκύνονταν από τα σχετικά φθηνά ενοίκια της περιοχής και επεδίωκαν να κατοικούν κοντά στον τόπο της εργασίας τους ή πα-

λαιότεροι μετανάστες που κινούνταν προς τα έξω προσβλέποντας στην απόκτηση ενός ιδιόκτητου οικοπέδου.

Ωστόσο, η συνοικία των Barracas δεν θα πρέπει να συνδυαστεί μόνο με τη χαμηλή αξία της γης ή τον πολλαπλασιασμό των εργοστασίων που ζητούσαν εργατικά χέρια. Η συγκεκριμένη συνοικία, ευρισκόμενη κοντά στο λιμάνι, στην εκβολή του Riachuelo, και έχοντας σιδηροδρομική σύνδεση με την κεντρική πλατεία Constitución, παρουσίαζε μεγάλη εμπορική κίνηση.¹⁹ Μέχρι την κατασκευή σύγχρονων εγκαταστάσεων στο λιμάνι Madero, στην ανατολική πλευρά της κεντρικής Plaza de Mayo, οι οποίες τέθηκαν σε λειτουργία το 1898, η συνοικία των Barracas έσφυζε από εμπορική ζωή: μεγάλος αριθμός πλοίων που εξυπηρετούσαν κυρίως εσωτερικά δρομολόγια φόρτωναν και ξεφόρτωναν σακιά με σιτάρι και αραβόσιτο, κοπάδια ζώων, δέρματα, πολλά από τα οποία μεταφέρονταν σιδηροδρομικώς στην πλατεία της Constitución για να μεταφερθούν από εκεί στις αγορές της χώρας. Η κίνηση αυτή είναι λογικό να προσέκλυσε και σημαντικό αριθμό εμπόρων που αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην περιοχή, καθώς και μεγάλο ποσοστό μεταναστών, ακόμα και από τις πιο εύπορες εθνοτικές ομάδες, όπως οι Γάλλοι και οι Άγγλοι, ή από τις παλαιότερα εγκατεστημένες στην πόλη κοινότητες, όπως οι Πορτογάλοι, οι οποίοι πιθανόν να είχαν δημιουργήσει επιχειρήσεις στην περιοχή. Συγκεκριμένα, το 1895, στη συνοικία Barracas που αντιστοιχούσε στον 19ο διοικητικό τομέα της πόλης, οι Γάλλοι παρουσίαζαν ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά συγκέντρωσής τους στην πόλη (6,2%), ενώ οι Άγγλοι το υψηλότερο (15,3%). Αντίστοιχα υψηλό ήταν και το ποσοστό των Πορτογάλων, αφού το 1895 στη συγκεκριμένη συνοικία κατοικούσε το 13,2% των μεταναστών της εν λόγω εθνοτικής ομάδας, ποσοστό που έφτασε το 16,1% το 1914. Η εγκατάσταση των Πορτογάλων στη συνοικία Barracas είχε ξεκινήσει ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, αφού στην απογραφή του 1855 φαίνεται ότι εκεί κατοικούσε το 15% της πορτογαλικής κοινότητας, γεγονός που εξηγείται από την ενασχόληση πολλών μεταναστών αυτής της εθνικότητας με ναυτικές και λιμενικές δραστηριότητες. Την ίδια χρονιά σημαντικά ποσοστά Πορτογάλων κατοικούσαν επίσης στη ζώνη που εκτεινόταν στο νότιο τμήμα της κεντρικής πλατείας, και συγκεκριμένα στην ενορία Catedral al Sur η οποία μέχρι τη δεκαετία του 1870 υπήρξε έδρα των ισχυρών παραδοσιακών οικογενειών και βάση του εμπορικού κόσμου και της διοίκησης· φαίνεται ότι αρκετοί Πορτογάλοι έμποροι, εκμεταλλευόμενοι την

19. Ο χώρος γύρω από το φυσικό λιμάνι του Riachuelo, το οποίο αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα του λιμανιού του Μπουένος Άιρες, είχε αρχίσει να διαμορφώνεται κατά τον 18ο αιώνα, κυρίως όταν μεταφέρθηκαν εκεί οι αποθήκες που εξυπηρετούσαν το δουλεμπόριο της περιοχής. Στις αρχές του 19ου αιώνα εγκαταστάθηκαν στην περιοχή τα πρώτα υποτυπώδη ναυπηγεία τα οποία αργότερα εξελίχθηκαν σε σημαντικές βιομηχανικές μονάδες.

πρώιμη άφιξή τους στο Μπουένος Άιρες και την ύπαρξη κενών εμπορικών πεδίων, εγκαταστάθηκαν στην καρδιά της πόλης και ανέπτυξαν εκεί τη δραστηριότητά τους.²⁰

Το υψηλό γενικά κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της αγγλικής εθνοτικής ομάδας, που σε μεγάλο βαθμό απαρτιζόταν από επιχειρηματίες και υψηλά ισταμένους υπαλλήλους, εκφράζεται πιο ξεκάθαρα μέσα από την προτίμησή της για τη μακρινή βόρεια συνοικία του Belgrano (τομέας 23 το 1895) η οποία φημιζόταν για τον καθαρό αέρα, τη δροσιά της και τους εκτενείς πράσινους χώρους, ή για το κέντρο που αποτελούσε ταυτόχρονα και την καρδιά των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της πόλης. Οι Γάλλοι, από την πλευρά τους, οι οποίοι διακρίθηκαν τόσο στον χώρο των επιχειρήσεων, του εμπορίου, των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων, των εξειδικευμένων τεχνών όσο στον χώρο των οικιακών υπηρεσιών, παρουσίαζαν ήδη από το 1895 τάσεις συγκέντρωσης, πέρα από τον κεντρικό τομέα του San Nicolás, στη συνοικία Barrio Norte (τομείς 13 και 15 στην απογραφή του 1895 και 19 και 20 στην απογραφή του 1914), στη βόρεια πλευρά της Plaza de Mayo, όπου είχαν εγκατασταθεί από τα τέλη του 19ου αιώνα οι ευπορότερες οικογένειες της πόλης και το οποίο είχε αρχίσει να αποκτά όλα τα χαρακτηριστικά μιας αριστοκρατικής συνοικίας.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η μελέτη της εγκατάστασης στο Μπουένος Άιρες μεταναστευτικών ομάδων που έφτασαν αργότερα στην Αργεντινή, κυρίως κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, όπως οι Ρωσοεβραίοι, οι Συρολιβανέζοι και οι Έλληνες.²¹ Οι απογραφές της περιόδου μαρτυρούν ότι και οι μεταγενέστερες αυτές μεταναστευτικές ομάδες παρουσίαζαν διασπορά σχεδόν στο σύνολο της πόλης· ωστόσο, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια

20. Marcelo Borges, «Los Portugueses en Buenos Aires a mediados del siglo XIX: una aproximación socio-demográfica», *EML* 12 (1989) 353-382.

21. Ο αριθμός των Ρωσοεβραίων, οι οποίοι είχαν αρχίσει να φτάνουν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 (1000 αφίξεις ετησίως κατά την δεκαετία του 1880 και μεταξύ 1000 και 3000 αφίξεων ετησίως κατά τη δεκαετία του 1890), ενισχύθηκε σημαντικά στις αρχές του 20ού αιώνα: το 1905 έφτασαν στην Αργεντινή περίπου 11.000 Ρωσοεβραίοι μετανάστες, 17.500 το 1907, για να ανέβουν στον αριθμό των 21.000 το 1912. Επιπλέον γύρω στο 1910 άρχισαν να μεταναστεύουν στη χώρα πολλοί Συρολιβανέζοι: 12.000 περίπου εισήλθαν το 1909, 15.500 το 1911, για να φτάσουν τους 20.000 στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. F. Devoto, «Políticas migratorias argentinas y flujo de población europea (1876-1915)», στο F. Devoto, *Movimientos migratorios: historiografía y problemas*, Μπουένος Άιρες, CEAL, 1992, σ. 77 και 84-85. Τέλος, η ελληνική μετανάστευση στην Αργεντινή άρχισε να αποκτά κάποια σημασία από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, με αποκορύφωμα τα έτη 1910 και 1913, κατά τα οποία εισήλθαν στη χώρα 3.289 και 3.375 Έλληνες, αντίστοιχα. Μαρία Δαμηλάκου, *Έλληνες μετανάστες στην Αργεντινή (1900-1970). Διαδικασίες συγκρότησης και μετασχηματισμοί μιας μεταναστευτικής κοινότητας*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 2004, σ. 62-65.

της εγκατάστασής τους στο Μπουένος Άιρες, εμφάνιζαν, παράλληλα, τάσεις υψηλής συγκέντρωσης σε ορισμένες συνοικίες, σε ποσοστό που ξεπερνούσε τα αντίστοιχα των παλαιότερων μεταναστευτικών ομάδων. Η μεγαλύτερη πολιτισμική απόσταση από την κοινωνία υποδοχής και τα γλωσσικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν αυτές οι ομάδες ήταν οπωσδήποτε παράγοντες που συντέλεσαν στη μεγαλύτερη συνοχή τους, τουλάχιστον κατά τα πρώτα στάδια της μεταναστευτικής διαδικασίας.

Οι Ρωσοεβραίοι μετανάστες εγκαταστάθηκαν κυρίως στη συνοικία Balvanera, γύρω από τον σιδηροδρομικό σταθμό Once, μια γειτονιά που είχαν ήδη αρχίσει να εγκαταλείπουν οι Ιταλοί μετανάστες.²² Η ζώνη αυτή, που εκτεινόταν στο δυτικό τμήμα της κεντρικής πλατείας (τομείς 9, 10 και 11 στην απογραφή του 1914), ήταν το 1910 η πιο πυκνοκατοικημένη της πόλης και ξεχώριζε για τον έντονα εμπορικό χαρακτήρα της. Παρά τον πολυεθνικό χαρακτήρα της συνοικίας, υπήρχαν σαφείς και εύκολα αναγνωρίσιμοι πυρήνες Ρωσοεβραίων μεταναστών σε ορισμένα σημεία της: ο Scobie κάνει λόγο για 4.000 Ρωσοεβραίους που καταλάμβαναν δύο τετράγωνα στο κέντρο του τομέα 11 και έναν δεύτερο σημαντικό εβραϊκό πυρήνα στο κέντρο του τομέα 9.²³ Το ποσοστό συγκέντρωσης της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας στους δυο αυτούς διοικητικούς τομείς ήταν πράγματι αρκετά υψηλό το 1914, αφού εκεί κατοικούσε το 21,5 και το 17,2 αντίστοιχα των Ρωσοεβραίων μεταναστών. Στον τομέα 11, μάλιστα, παρουσίαζαν πολύ υψηλή αναλογία σε σχέση με το ποσοστό που αντιπροσώπευαν γενικά στην πόλη, αφού αποτελούσαν το 14% του συνολικού πληθυσμού του συγκεκριμένου τομέα. Μικρότερη αλλά αξιοσημείωτη συγκέντρωση Ρωσοεβραίων παρατηρείται το 1914 και στην τότε εκτενή 15η περιφέρεια της πόλης, η οποία πιθανώς να αποτέλεσε τη βάση των μετέπειτα ισχυρών εβραϊκών πυρήνων σε ορισμένα σημεία της περιοχής.

Όσο για τους «Οθωμανούς» των απογραφών, δηλαδή τους «Τούρκους», όπως κοινώς τους αποκαλούσαν όλοι, οι οποίοι ήταν στην απόλυτη πλειονότητά τους Σύροι και Λιβανέζοι, έκαναν πιο εμφανή την παρουσία τους στον τομέα 20, δηλαδή τη ζώνη Barrio Norte - Retiro, όπου αντιπροσώπευαν το 5% του συνολικού πληθυσμού της συνοικίας, ποσοστό που αναμφίβολα ξεπερνούσε κατά πολύ τη συνήθη αναλογία τους στην πόλη του Μπουένος Άιρες. Εκεί κατοικούσε το 15,5% της «οθωμανικής» παροικίας· επρόκειτο, ωστόσο, για μια γειτονιά που διαχωριζόταν, με βάση συγκεκριμένους δρόμους, σε σαφείς κοινωνικές ζώνες: η «εξωτική τουρκογειτονιά», όπως συχνά αποκαλούνταν με σα-

22. Guy Bourd , *Urbanisation et immigration en Amérique Latine. Buenos Aires (XIX et XXe siècles)*, Παρίσι, Aubier, 1974, σ. 212.

23. James Scobie, *Buenos Aires. Del centro a los barrios, 1870-1910*, Μπουένος Άιρες, Solar, 1986, σ. 44.

τιρικά σχόλια στον τύπο της εποχής, συνόρευε με την πιο αριστοκρατική συνοικία της πόλης, αφού εκεί κατοικούσαν, όπως προαναφέρθηκε, τα ευπορότερα στρώματα της κοινωνίας του Μπουένος Άιρες. Η οδός Reconquista, μεταξύ των οδών Córdoba και Charcas, θεωρούνταν από τον σατιρικό τύπο της εποχής ως αποκλειστικά κατοικούμενη από Τούρκους εμπόρους, με τις τόσο «ιδιαιτέρως» συνήθειες. Στις περιγραφές του τύπου της εποχής, εκτός από κάποια σημαντικά εμπορικά καταστήματα, τα περισσότερα «τουρκικά» μαγαζιά είχαν την εικόνα «γιουσουρούμ», ενώ μεγάλο μέρος του πληθυσμού της παροικίας ασχολούνταν με το πλανόδιο εμπόριο. Από την άλλη πλευρά, οι δρόμοι San Martín, Florida και Maipú θεωρούνταν «άντρο» της αριστοκρατίας. Προς την πλευρά της Plaza de Mayo υπήρχαν οι τράπεζες και το χρηματιστήριο, ενώ η οδός Piedad και οι γειτονικές της φιλοξενούσαν τους σημαντικότερους εμπορικούς οίκους, εστιατόρια και πολυτελείς χώρους διασκέδασης. Το πανόραμα αυτό άλλαζε ριζικά προς την πλευρά του λιμανιού: στις οδούς Reconquista, 25 de Mayo και Paseo de Julio υπήρχε πλήθος φθηνών πανσιόν, ξενοδοχείων για ναυτικούς, κοινοβίων, μικρομάγαζων ακόμα και πορνείων.²⁴ Η συμβίωση αυτή είναι ίσως ενδεικτική των τάσεων συγχρωτισμού και κοινωνικού διαχωρισμού που συνυπήρχαν στο Μπουένος Άιρες των αρχών του 20ού αιώνα.

Παρά τη δημιουργία μιας ευδιάκριτης «τουρκογειτονιάς» στο κέντρο της πόλης, η μεγαλύτερη συγκέντρωση Συρολιβανέζων το 1914 παρατηρείται στη συνοικία του Palermo.²⁵ Το Palermo ήταν μια εκτεταμένη συνοικία, αποτελούμενη από πολλά και διαφορετικά τμήματα: στο αριστοκρατικό κομμάτι της συνοικίας, το «Palermo Chico», το οποίο είναι προσανατολισμένο προς το ποτάμι, διακρινόταν, όπως προαναφέρθηκε, για τους μεγάλους πράσινους χώρους του και τις αριστοκρατικές επαύλεις. Λαϊκότερο, αν και μεσαίας γενικά κοινωνικής στάθμης, ήταν το τμήμα προς το εσωτερικό της πόλης, γνωστό ως «Palermo Grande», ενώ σε απόσταση λίγων τετραγώνων, στα δεξιά της λεωφόρου Canning, βρισκόταν το κομμάτι του «Palermo Viejo», άλλοτε «Villa Alvear», το οποίο όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, ξεκίνησε ως σύνολο κατοικιών προορισμένων για εργάτες.²⁶ Στο ευρύτερο Palermo εγκαταστάθηκε

24. Σχετικά με την εγκατάσταση των Συρολιβανέζων, βλ. Liliana Ana Bertoni, «De Turquía a Buenos Aires. Una colectividad nueva a fines del siglo XIX», *EML* 29 (1994) 67-93. Επίσης, Jorge Bestene, «La inmigración sirio-libanesa en la Argentina. Una aproximación», *EML* 9 (1988) 239-268.

25. Στους «Οθωμανούς» της απογραφής του 1914 συμπεριλαμβάνονταν, πέρα από τους Σύρους και τους Λιβανέζους και οι Αρμένιοι μετανάστες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν ως επί το πλείστον στη συνοικία του Palermo.

26. V. O. Cutolo, *Historia de los barrios de Buenos Aires*, τ. II, κεφ. 21, «Palermo», Μπουένος Άιρες, Editorial Elche, 1996, σ. 639-720.

επίσης σημαντικός αριθμός Ιταλών, Πορτογάλων και Ελλήνων μεταναστών, μεταξύ άλλων, οι οποίοι προφανώς επιδίωκαν την ευκολότερη πρόσβαση στην κατοικία.

Όσον αφορά τους Έλληνες, παρουσιάζουν υψηλή τάση συγκέντρωσης στην εν λόγω συνοικία του Palermo, αφού το 1914 εκεί κατοικούσε το 35 % της ελληνικής μεταναστευτικής κοινότητας του Μπουένος Άιρες. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, η συγκεκριμένη γειτονιά μετατράπηκε σε κέντρο της ελληνικής παροικιακής ζωής: εκεί ιδρύθηκαν οι περισσότεροι ελληνικοί σύλλογοι και, βέβαια, η κεντρική «Ελληνική Κοινότητα Μπουένος Άιρες» το 1928, ενώ σε αρκετούς δρόμους της γειτονιάς υπήρχε σημαντικός αριθμός ελληνικών καταστημάτων, ραφείων, καφενείων και εστιατορίων. Η επιλογή της συγκεκριμένης συνοικίας δεν φαίνεται να σχετιζόταν τόσο με κοινωνικά και επαγγελματικά κριτήρια, αφού εκεί ζούσε σημαντικό ποσοστό Ελλήνων εμπόρων αλλά και μεγάλος αριθμός εργατών. Πιο ξεκάθαρο ίσως ήταν το κοινωνικό προφίλ των Ελλήνων μεταναστών που εγκαταστάθηκαν στη Boca και στις γειτονικές λαϊκές συνοικίες των Barracas και Nueva Pompeya, οι οποίες αποτέλεσαν τον δεύτερο ελληνικό πυρήνα στο Μπουένος Άιρες, πέρα, βέβαια, από τον αξιόλογο αριθμό Ελλήνων που κατοικούσε στις κεντρικές συνοικίες Monserrat και San Nicolás. Στη γειτονιά της Boca, από τα τέλη του περασμένου αιώνα, ομάδες Ελλήνων εργάστηκαν στο λιμάνι ως πλοηγοί και δύτες και άλλοι ως εργάτες στα λιμενικά έργα και στα εργοστάσια της περιοχής. Όσο για τη γειτονιά της Nueva Pompeya, αυτή έγινε το κέντρο των Ελλήνων που κατοικούσαν στις νότιες βιομηχανικές συνοικίες του Μπουένος Άιρες, και εκεί ιδρύθηκε το 1926 ο σημαντικός αλληλοβοηθητικός σύλλογος «Πανελλήνιον».²⁷

Ο ρόλος των εθνοτικών δεσμών γίνεται πιο εμφανής αν εξεταστεί η εγκατάσταση μεταναστών από συγκεκριμένες περιοχές της χώρας προέλευσης. Σύγχρονες μελέτες έχουν μικρύνει σε αρκετές περιπτώσεις την κλίμακα μελέτης και αναδειξεί τις μεταναστευτικές αλυσίδες που διαμορφώνονται σε ορισμένες συνοικίες της πόλης, από μετανάστες προερχόμενους από το ίδιο ή κοντινά χωριά της χώρας προέλευσης. Ο Samuel Baily, στις μελέτες του για τους Ιταλούς μετανάστες στο Μπουένος Άιρες στις αρχές του 20ού αιώνα, έδειξε τη μεγάλη συγκέντρωση Ιταλών του νότου, και συγκεκριμένα από την Καλαβρία, στις κεντρικές συνοικίες του San Nicolás και του Retiro, ενώ οι Ιταλοί από τον βορρά της χώρας, και ειδικότερα από τη Γένοβα, είχαν εγκατασταθεί στις συνοικίες του Barrio Norte και του Palermo.²⁸ Για τις λιγότερο πολυπληθείς

27. Περισσότερα σχετικά με την εγκατάσταση των Ελλήνων μεταναστών στο Μπουένος Άιρες, Μαρία Δαμηλάκου, *Έλληνες μετανάστες...*, ό.π., σ. 97-103.

28. Samuel Baily, «Patrones de residencia de los italianos en Buenos Aires y Nueva York, 1880-1914», *EML* 1 (1985) 21.

εθνοτικές ομάδες, όπως οι Έλληνες, αυτή η τάση φαίνεται να ισχύει σε μικρότερο βαθμό. Οι ιδιαίτερες περιοχές προέλευσης των Ελλήνων μεταναστών δεν φαίνεται να έπαιξαν κάποιο βασικό ρόλο για την εγκατάστασή τους στο Palermo, που αποτέλεσε την έδρα της ελληνικής παροικίας, αφού εκεί συγκεντρώθηκαν μετανάστες από όλες τις περιοχές της Ελλάδας, τόσο της ηπειρωτικής όσο και της νησιωτικής, καθώς και πολλοί Μικρασιάτες πρόσφυγες. Οι τελευταίοι, οι οποίοι αποτελούσαν μια αρκετά διαφοροποιημένη ομάδα στο εσωτερικό της ελληνικής παροικίας, εγκαταστάθηκαν σε όλες τις συνοικίες της πόλης, παρά τη γενική τάση συγκέντρωσής τους στο Palermo· 82 από τους 260 Έλληνες μικρασιατικής καταγωγής για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία από τα προξενικά μητρώα, δηλαδή ποσοστό 31,5%, κατοικούσε στη συγκεκριμένη συνοικία, δηλαδή ποσοστό ανάλογο αυτού του συνολικού ελληνικού μεταναστευτικού σώματος. Χαρακτηριστικό της εγκατάστασής τους αποτελεί η γειτνίαση και πρόσμιξή τους τόσο με τους υπόλοιπους Έλληνες όσο και με αλλοδαπούς μετανάστες και η μη δημιουργία ιδιαίτερων και απομονωμένων «προσφυγικών εστιών» μέσα στις περιοχές εγκατάστασης των Ελλήνων μετναστών.²⁹

Ο χάρτης της εγκατάστασης των εθνοτικών ομάδων στο Μπουένος Άιρες αναδεικνύει, από τη μια πλευρά, την απουσία γκέτο, αποκλειστικών και «απαγορευτικών» συνοικιών, καθώς και τη διασπορά των μεταναστευτικών ομάδων σχεδόν σε όλο το εύρος της πόλης, και, από την άλλη, την τάση συγκέντρωσης των εθνοτικών ομάδων σε ορισμένες συνοικίες. Από τη μια πλευρά, η όλη δομή της αργεντινής κοινωνίας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, ως σχετικά ανοιχτής, συνεχώς μεταβαλλόμενης και εύκαμπτης, παρά την ύπαρξη ορισμένων καταλοίπων των αυστηρών κοινωνικών δομών της ισπανικής αποικιοκρατίας, και, από την άλλη, η δράση και οι επιλογές των ίδιων των μεταναστευτικών ομάδων συνέβαλαν στη διαμόρφωση των δύο αυτών τάσεων, εκ πρώτης όψεως αντιθετικών αλλά στην ουσία συμπληρωματικών. Οι διαπιστώσεις αυτές μας υποχρεώνουν να μετριάσουμε τόσο το αναλυτικό μοντέλο του James Scobie που βασίζεται στην εικόνα αρμονικής συνύπαρξης, όσο και αυτό του Guy Bourdè που υποστηρίζει τον σαφή διαχωρισμό εθνοτικών συνοικιών με βάση την κοινωνική πυραμίδα που διαμορφώθηκε μεταξύ των εθνοτικών ομάδων.

Όσον αφορά την εγκατάσταση συγκεκριμένων εθνοτικών ομάδων, φαίνεται ότι σ' αυτήν επέδρασαν πολλοί και διαφορετικοί παράγοντες που σχετίζον-

29. Τα στοιχεία για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Μπουένος Άιρες προέρχονται από την έρευνα που πραγματοποίησα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η πόλη στους νεότερους χρόνους» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, η οποία κατέληξε σε ένα άρθρο, αδημοσίευτο ακόμη, με θέμα «Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Αργεντινή: μεταναστευτικές διαδρομές και στοιχεία ταυτότητας».

ταν τόσο με την κοινωνία υποδοχής όσο και την ίδια την εθνοτική ομάδα: το μεγάλο μέγεθος και η πρώιμη άφιξη φαίνεται ότι συντέλεσαν στη διασπορά των Ιταλών και των Ισπανών σχεδόν σε όλες τις συνοικίες του Μπουένος Άιρες, ενώ μικρότερες μεταναστευτικές ομάδες, όπως οι Πορτογάλοι ή οι Άγγλοι, παρουσίαζαν μεγαλύτερες τάσεις συγκέντρωσης σε ορισμένες γειτονίες της πόλης. Στη σχετική ομαδοποίησή τους συντέλεσε και το υψηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο ορισμένων ομάδων, όπως οι Γάλλοι και κυρίως οι Άγγλοι, ενώ στις συνεκτικές τάσεις των Ρωσοεβραίων και των Συρολιβανέζων βοήθησε και η πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα σε σχέση με την κοινωνία υποδοχής. Τέλος, η σχετικά όψιμη άφιξη ορισμένων μεταγενέστερων μεταναστευτικών ομάδων, όπως οι Έλληνες και άλλοι προερχόμενοι από τον χώρο της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φαίνεται ότι συντέλεσε στην εγκατάστασή τους σε ημι-κεντρικές συνοικίες όπου η πρόσβαση στην κατοικία ήταν ευκολότερη σε σχέση με το κέντρο το οποίο είχε «καταληφθεί» από τις πρώτες σε σειρά άφιξης μεταναστευτικές ομάδες. Ωστόσο, ο χάρτης της εγκατάστασης των μεταναστευτικών ομάδων στην πόλη δεν ήταν στατικός, αλλά μεταβαλλόταν συνεχώς, χάρη στην επίδραση ενός πλέγματος παραγόντων, στο οποίο κεντρική θέση κατείχε η επιθυμία και η πραγμάτωση της πρόσβασης στην ιδιόκτητη κατοικία.

Από το κοινόβιο στην ιδιόκτητη συνοικιακή κατοικία

Για ένα μεγάλο ποσοστό μεταναστών, την πρώτη κατοικία τους αποτέλεσαν τα κοινόβια του κέντρου της πόλης του Μπουένος Άιρες. Τα κοινόβια προέκυψαν ως αποτέλεσμα της γρήγορης δημογραφικής αύξησης του Μπουένος Άιρες —σε 35 χρόνια αύξησε τον πληθυσμό του από 187.126 κατοίκους το 1869 σε 950.891 το 1904— και, βέβαια, της αδυναμίας της πόλης να στεγάσει τους χιλιάδες μετανάστες που έφταναν συνεχώς στο έδαφός της.³⁰ Βέβαια, η εμφάνιση των κοινοβίων δεν ήταν αποκλειστικό χαρακτηριστικό του Μπουένος Άιρες, αφού αυτά υπήρχαν σε πολλές πόλεις που γνώρισαν απότομη και μεγάλη

30. Η δημογραφική αύξηση του Μπουένος Άιρες είχε ως εξής:

Έτος	Κάτοικοι	Αύξηση %
1869	187.126	
1887	433.375	132
1895	663.854	53
1904	950.891	43
1909	1.231.698	30
1914	1.575.814	28

Πηγή: Εθνικές απογραφές ετών 1869, 1895 και 1914 και δημοτικές απογραφές ετών 1887, 1904 και 1909.

πληθυσμιακή αύξηση, όπως το Σικάγο, η Νέα Υόρκη, το Δουβλίνο, η Γλασκώβη, το Παρίσι, μεταξύ άλλων. Όπως προαναφέρθηκε, τα πρώτα κοινόβια του Μπουένος Άιρες δημιουργήθηκαν στα πρώην αρχοντικά των αριστοκρατικών οικογενειών της πόλης, στο νότιο τμήμα της Plaza de Mayo, τα οποία εγκαταλείφθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους μετά την επιδημία κίτρινου πυρετού και τύφου που ξέσπασε τη δεκαετία του 1870. Η διαδικασία μετακίνησης της υψηλής κοινωνίας διήρκεσε ως τις αρχές του 20ού αιώνα και όσα παλαιά αρχοντικά δεν γκρεμίστηκαν στο πλαίσιο των πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών αλλαγών που συντελούνταν στην πόλη, μετατράπηκαν σε συλλογικές κατοικίες οι οποίες εξασφάλιζαν υψηλά εισοδήματα στους ιδιοκτήτες τους. Τα μεγάλα κέρδη που απέφερε η επιχείρηση οδήγησε, σε ένα δεύτερο στάδιο, στην κατασκευή καινούργιων κοινοβίων, με μικρά δωμάτια, κατασκευασμένα με υλικά χείριστης ποιότητας, τα οποία χαρακτηρίζονταν, βέβαια, από ελλιπέστατες συνθήκες υγιεινής.

Οι περιγραφές των λεγόμενων *conventillos* στον τύπο της εποχής, στη λογοτεχνία αλλά και στις επίσημες κρατικές αναφορές είναι πράγματι ζοφερές. Παρά τις κάποιες προσπάθειες των δημοτικών αρχών να ρυθμίσουν μέσω διατάξεων ορισμένα βασικά προβλήματα των κοινοβίων, οι ιατρικές αναφορές και τα δημοσιεύματα του τύπου της εποχής παρουσιάζουν ανήλια και υγρά δωμάτια, χωρίς αέρα λόγω της έλλειψης παραθύρων, διαστάσεων 4 επί 4 ή 5 επί 5 μέτρων, τα οποία συχνά στέγαζαν πάνω από έξι άτομα.³¹ Συχνά γίνεται λόγος για τον μεγάλο συνωστισμό στους κοινόχρηστους χώρους, τους καυγάδες αλλά και το μοίρασμα προσωπικών στιγμών μεταξύ των κατοίκων, τα κλάματα των παιδιών, τα απλωμένα ασπρόρουχα, τις μυρωδιές των φαγητών που μπερδεύονταν ή τα περίφημα μαγκάλια, 25 ή 30, τα οποία άναβαν ταυτόχρονα στην εσωτερική αυλή την ώρα των γευμάτων. Εξαιτίας των ακριβών ενοικίων μοναχικοί άντρες μοιράζονταν το δωμάτιο με άλλους μετανάστες, ενώ πολλές οικογένειες, αδυνατώντας να αντεπεξέλθουν στα έξοδα του ενοικίου, αναγκάζονταν να αμβλύνουν το απαραβίαστο της οικογενειακής ζωής και να συγκατοικήσουν με άλλους πατριώτες. Η ακρίβεια των ενοικίων ήταν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινοβίων, αφού ένα μίζερο δωμάτιο απορροφούσε

31. Πολύ σημαντική πηγή για τις συνθήκες ζωής στα κοινόβια αποτελούν και οι ετήσιες δημοτικές αναφορές (*Memorias de la Intendencia Municipal*) στις οποίες αποτυπώνονται οι προσπάθειες των δημοτικών αρχών να ρυθμίσουν κάποια βασικά προβλήματα των κοινοβίων. Ορισμένες από τις διατάξεις που ψηφίστηκαν στη δεκαετία του 1880 απαγόρευαν, μεταξύ άλλων, τη στέγαση περισσότερων των τριών ατόμων σε ένα δωμάτιο διαστάσεων $4 \times 4 \times 3$ καθώς και τη χρήση διώροφων κρεβατιών ναυτικού τύπου, ενώ καθίστούσαν υποχρεωτική την τοποθέτηση τουαλετών στα αποχωρητήρια, τη δημιουργία ξεχωριστής κοινόχρηστης κουζίνας και την παροχή τρεχούμενου νερού. Oscar Yujnovsky, «Políticas de vivienda...», ό.π., σ. 334-335.

το 25% του μέσου μισθού ενός εργάτη, ποσοστό που αυξανόταν σε περιόδους κρίσης, όπως τα διαστήματα 1874-78 και 1890-93.³²

Ο πολλαπλασιασμός των κοινοβίων στο Μπουένος Άιρες ήταν εντυπωσιακός: το 1881 υπήρχαν 1.821 συλλογικές κατοικίες που κατοικούνταν από 65.260 άτομα, τα οποία αντιπροσώπευαν το 21,6% του πληθυσμού της πόλης. Τα κοινόβια βρίσκονταν κυρίως στην κεντρική ζώνη της πόλης, κυρίως στις ενορίες Monserrat, Concepción, San Nicolás, Socorro, αλλά και λίγο παραέξω, στο νότιο τμήμα της πόλης, στις ενορίες Balvanera Sur, San Juan Evangelista (Boca) και Santa Lucía (Barracas). Το 1904 ο αριθμός των κοινοβίων ανέβηκε σε 2.462 και οι κάτοικοί τους έφτασαν τους 138.188, δηλαδή ποσοστό 14,5% επί του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Η τάση μείωσης του ποσοστού των κατοίκων των κοινοβίων συνεχίστηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες, πάντως, το 1919 το 9% των κατοίκων του Μπουένος Άιρες εξακολουθούσε να ζει σε αυτές τις συλλογικές κατοικίες.³³

Ωστόσο, οι στατιστικές αυτές και οι θλιβερές περιγραφές των κοινοβίων δεν απεικονίζουν σε όλο του το εύρος το θέμα της εργατικής κατοικίας και συχνά απλοποιούν την πραγματικότητα και παραβλέπουν τις άλλες δυνατότητες που δημιουργούσαν οι ίδιοι οι νεαφιχθέντες μετανάστες στο Μπουένος Άιρες μέσα από την προσπάθειά τους να απαντήσουν στο καυτό ερώτημα του πού και πώς να ζήσουν. Το δωμάτιο του κοινοβίου δεν ήταν η μόνη εναλλακτική λύση που διέθετε ο φτωχός νεοαφιχθείς μετανάστης: η ενοικίαση ενός δωματίου σε μια οικογενειακή κατοικία, η υπενοικίαση ενός μικρού χώρου σε οική-

32. Λόγω της μη επέμβασης του κράτους στη ρύθμιση των τιμών των ενοικίων —το αργεντινικό κράτος θεωρούσε ότι το θέμα ανήκε στο πεδίο αρμοδιότητας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας—, οι κάτοικοι των κοινοβίων κατέφυγαν ορισμένες φορές σε συλλογικές διαμαρτυρίες ενάντια στην αυθαιρεσία των ιδιοκτητών και των επιστατών που τους εκπροσωπούσαν. Χαρακτηριστικότερη είναι η συλλογική διαμαρτυρία του έτους 1907, γνωστή ως «απεργία των ενοικιαστών», η οποία ξέσπασε ως αντίδραση στην μεγάλη αύξηση των δημοτικών φόρων την οποία οι ιδιοκτήτες μετέφεραν κατευθείαν στην τιμή των ενοικίων. Ο «Σύνδεσμος Ενοικιαστών» αποφάσισε τη μη πληρωμή των ενοικίων μέχρι την κατάργηση της αύξησης στο 80% των κοινοβίων του Μπουένος Άιρες, οι 100.000 περίπου ενοικιαστές σταμάτησαν να πληρώνουν το ενοίκιο των δωματίων τους. Μετά από μερικούς μήνες αποχής άρχισαν οι πρώτες εξώσεις στις οποίες οι κάτοικοι των κοινοβίων αντιτάχθηκαν σθεναρά, με αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις να προκληθούν σοβαρά επεισόδια τα οποία απασχόλησαν έντονα την κοινή γνώμη. Τελικά η όλη διαμαρτυρία κατέληξε σε ήττα των ενοικιαστών: το ίδιο το κράτος αποφασίζοντας να εγκαταλείψει την ουδέτερη στάση του λόγω του «κινδύνου που διέτρεχε η ατομική ιδιοκτησία», διέταξε την επέμβαση αστυνομικών δυνάμεων, την έξωση των ενοικιαστών, ακόμα και την απέλαση από τη χώρα των αναρχικών μεταναστών που είχαν συμμετάσχει στην πρωτότυπη αυτή «απεργία». Περισσότερα για την «απεργία των ενοικιαστών», Juan Suriano, *La huelga de inquilinos de 1907*, CEAL, σειρά «Historia testimonial argentina», 1983.

33. Juan Suriano, *ό.π.*, σ. 9.

ματα διαφόρων χρήσεων, η δυνατότητα ύπνου στον ίδιο τον χώρο της εργασίας,³⁴ η προσωρινή εγκατάσταση σε προχειροκατασκευασμένα σπιτάκια από φτηνά υλικά, ξύλο ή τσίγκο στην περιφέρεια της πόλης και, βέβαια, η μετέπειτα απόκτηση ενός οικοπέδου στα προάστια, αποτελούσαν διαφορετικές απαντήσεις των μεταναστών στο μεγάλο πρόβλημα της κατοικίας. Κατά τον ίδιο τρόπο η οργάνωση του εσωτερικού χώρου της κατοικίας ήταν ποικιλόμορφη: για τις περισσότερες λαϊκές οικογένειες η ύπαρξη διαφοροποιημένων χώρων ήταν άγνωστη και συγχρωτίζονταν στον χώρο της κατοικίας μετανάστες διαφορετικών γενεών και διαφόρων βαθμών συγγένειας· για πολλούς μετανάστες που εξασκούσαν κάποια ανεξάρτητη εργασία, ο χώρος κατοικίας συνυπήρχε με τον χώρο εργασίας, ενώ πολλές γεωργικές οικογένειες συνδυάζαν την αστική εργασία με την αγροτική δραστηριότητα, καλλιεργώντας τον κήπο, στο βάθος του σπιτιού, και εξασφαλίζοντας, έτσι, τη συνέχεια κάποιων διατροφικών συνηθειών αλλά και τον περιορισμό του οικογενειακού προϋπολογισμού. Όλα αυτά τα στοιχεία που αποτελούσαν μέρος του πολιτισμικού υποβάθρου των μεταναστών συνδυάστηκαν και κάποτε ήρθαν σε σύγκρουση με την πραγματικότητα της κοινωνίας υποδοχής, στην οποία, όσον αφορά το θέμα της κατοικίας, επενέβαιναν διάφοροι παράγοντες όπως οι γενικότερες συνθήκες ζωής στην πόλη, η κρατική πολιτική και η στάση των δημοτικών αρχών, η κερδοσκοπία των ιδιοκτητών και η διαμόρφωση των κανόνων της αγοράς κατοικίας.³⁵

Οι διαφορετικές απαντήσεις και επιλογές των μεταναστών ως προς το θέμα της κατοικίας αντιστοιχούσαν, σε αρκετές περιπτώσεις, σε διαφορετικά στάδια της μεταναστευτικής τους πορείας στη χώρα υποδοχής. Ο Oscar Yujnovsky διακρίνει δύο μεγάλες περιόδους ως προς την εγκατάσταση και την κατοικία των μεταναστών και των λαϊκών στρωμάτων γενικότερα: μια πρώτη περίοδο που εκτείνεται κατά το διάστημα 1880-1900 και κατά την οποία κυριαρχούσε το κοινόβιο και οι προσωρινές λύσεις ως προς την κατοικία, και μια δεύτερη που καλύπτει το διάστημα από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 1914 και η οποία χαρακτηρίζεται από την μετακίνηση των μεταναστών προς την περιφέρεια της πόλης, με στόχο την πρόσβαση στην ιδιόκτητη κατοικία. Οι απογραφές της περιόδου επιβεβαιώνουν αυτή την τάση: ενώ το 1895 μόλις το 17% των μεταναστών κατοικούσε στα προάστια, το 1914 το αντίστοιχο ποσοστό είχε αυξηθεί σε 45,5%, τάση που αυξήθηκε κατά τις επόμενες δε-

34. Η λογοτεχνία και το θέατρο της εποχής απεικονίζουν συχνά νεαρούς εργάτες να κοιμούνται στον πάγκο του παντοπωλείου όπου εργάζονταν ή στο εργαστήριο όπου απασχολούνταν ως μαθητευόμενοι.

35. Diego Armus - Jorge Enrique Hardoy, «Conventillos, ranchos y casa propia en el mundo urbano del novecientos», στο Diego Armus (επιμ.), *Mundo urbano y cultura popular*, Μπουένος Άιρες, Sudamericana, 1990, σ. 157.

καετίες, αφού το 1936 στην περιφέρεια της πόλης κατοικούσε πλέον το 62% των μεταναστών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή του αλλοδαπού πληθυσμού στην πόλη του Μπουένος Άιρες

Ζώνες	1895		1914		1936		Διοικητικοί τομείς*	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	1895	1914 και 1936
Κέντρο	152.863	45,2	204.041	26,7	170.784	19,6	1-8, 13-16, 18, 29	10-14, 20
Ημικεντρικές συνοικίες	128.517	38,0	213.784	28,0	159.194	18,3	9-11, 19-21, 27-28	3-4, 8-9, 19
Προάστια	57.158	16,9	348.331	45,5	540.744	62,1	12, 17, 22-26	1-2, 5-7, 15-18
	338.538	100	766.156	100	870.722	100	*Βλ. Σχέδια 1 και 2	

Πηγή: Προσωπική επεξεργασία με βάση τις εξής απογραφές:

Segundo Censo Nacional, έτος 1895, τ. II, *Población*· *Tercer Censo Nacional*, έτος 1914, τ. II, *Población*· *Censo Municipal de la ciudad de Buenos Aires*, έτος 1936, τ. II, *Población*.

Το θέμα της πρόσβασης των μεταναστών στην ιδιοκτησία είναι ένα πολύ σοβαρό ζήτημα που απασχολούσε όχι μόνο τους ίδιους τους μετανάστες αλλά και τις αργεντινές κρατικές αρχές οι οποίες τόνιζαν τον ανοιχτό χαρακτήρα των κοινωνικοοικονομικών δομών της χώρας. Παρά τις μεγάλες ανισότητες στο σύστημα ιδιοκτησίας που χαρακτήριζαν την αργεντινή κοινωνία, ένα αξιόλογο ποσοστό μεταναστών είχε καταφέρει να αποκτήσει πρόσβαση στην ιδιοκτησία ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα.³⁶ Το 1895 από τους 181.693 Ιταλούς που κα-

36. Οι Francis Korn και Lidia de la Torre, στο αισιόδοξο άρθρο τους σχετικά με την κατοικία στο Μπουένος Άιρες, ό.π., τόνισαν, σε αντίθεση με το απαισιόδοξο μοντέλο που επέμενε στις κλειστές δομές της ιδιοκτησίας, τη συνεχή αύξηση των ιδιοκτητών ακινήτων: υποστηρίζουν ότι ο αριθμός των ιδιοκτητών που το 1887 αποτελούσε το 14% του ενήλικου πληθυσμού, αυξήθηκε ως το 1914 κατά 400%, και ότι σε κάθε απογραφική περίοδο ο αριθμός των ιδιοκτητών αυξανόταν αναλογικά περισσότερο από τον αριθμό των κατοίκων της πόλης. Οι συγγραφείς τονίζουν επίσης ότι το ποσοστό των αλλοδαπών ιδιοκτητών ξεπερνούσε αυτό των ντόπιων και αποδεικνύουν την αξιόλογη παρουσία μεταναστών ιδιοκτητών, κατά το διάστημα 1887-1914, ακόμα και στις πιο ακριβές συνοικίες της πόλης, όπως οι συνοικίες San Nicolás και Socorro.

τοικούσαν στο Μπουένος Άιρες οι 16.697 ήταν ιδιοκτήτες, δηλαδή ποσοστό 9,2%, ενώ από τους 80.352 Ισπανούς, οι 3.898, δηλαδή ποσοστό 4,9%, διέθεταν κάποιο ακίνητο στην πόλη. Τα αντίστοιχα ποσοστά για άλλες εθνικότητες ήταν 10,4 για τους Γερμανούς, 7,7 για τους Γάλλους, και 8,1 για τους Άγγλους³⁷ ορισμένες μικρότερες εθνικές ομάδες του Μπουένος Άιρες παρουσίαζαν μεγαλύτερες αναλογίες, όπως οι Έλληνες που ήταν ιδιοκτήτες σε ποσοστό 10%.³⁷ Στις αρχές του 20ού αιώνα το ποσοστό των αλλοδαπών που διέθετε κάποιο ακίνητο περιουσιακό στοιχείο στο Μπουένος Άιρες είχε ανεβεί και ξεπεράσει αισθητά το αντίστοιχο του ντόπιου πληθυσμού: το 1904 οι Ιταλοί ιδιοκτήτες ήταν οι πολυπληθέστεροι στο Μπουένος Άιρες —47% επί του συνόλου των ιδιοκτητών της πόλης—, ακολουθούμενοι από τους Αργεντινούς —31,9%—, και τους Ισπανούς —11,7%. Σε σχετικούς όρους, αν δηλαδή ληφθεί υπόψη η αναλογία κάθε μεταναστευτικής ομάδας στο σύνολο του πληθυσμού της πόλης, τις πρώτες θέσεις στην κατάταξη των ιδιοκτητών καταλάμβαναν αντίστοιχα οι Γερμανοί, οι Γάλλοι και οι Άγγλοι μετανάστες, ακολουθούμενοι από τους Ιταλούς.³⁸ Από τη μελέτη της γεωγραφικής κατανομής των ιδιοκτητών των διαφόρων εθνικοτήτων προκύπτει η σχετική συγκέντρωση των Αργεντινών ιδιοκτητών στις κεντρικές γειτονιές και στις ημικεντρικές συνοικίες που περιέβαλλαν τη ζώνη του κέντρου. Στις κεντρικές συνοικίες βρίσκονταν συγκεντρωμένα και μεγάλα τμήματα Γάλλων, Άγγλων και Γερμανών που είχαν τις ιδιοκτησίες τους κυρίως στον βόρειο άξονα της πόλης, καθώς και Ισπανών μεταναστών. Αντίθετα, οι Ιταλοί μετανάστες ήταν περισσότερο συγκεντρωμένοι στην περιφέρεια της πόλης, όπως, για παράδειγμα, στη συνοικία της Boca, και λιγότερο στο κέντρο.

Το 1914 τα ποσοστά των ιδιοκτητών επί του συνόλου του πληθυσμού της κάθε εθνικής ομάδας στο Μπουένος Άιρες είχαν ως εξής: 22,2% για τους Γάλλους, 9,6% για τους Ισπανούς, 8,6% για τους Αργεντινούς, 7,4% για τους Ρωσοεβραίους, 6,9% για τους Ιταλούς και 5,5% για τους Οθωμανούς, μεταξύ άλλων. Το χαμηλό σχετικά ποσοστό ιδιοκτητών στο σύνολο της ιταλικής εθνικής ομάδας οφείλεται στη μετακίνηση πολλών μεταναστών της συγκεκριμένης εθνικότητας σε οικισμούς που είχαν διαμορφωθεί στην περιφέρεια της πόλης και δεν περιλαμβάνονταν στους είκοσι διοικητικούς τομείς της πρωτεύουσας. Εξάλλου, και μέσα στα όρια της πρωτεύουσας η μεγαλύτερη συγκέντρωση των Ιταλών ιδιοκτητών παρατηρείται το 1914 στις ημικεντρικές και περιφερειακές συνοικίες της πόλης, όπως η Villa Devoto (15ος τομέας), η Nueva Chicago (1ος τομέας) και το Palermo (18ος τομέας). Το ίδιο φαινόμενο πα-

37. *Segundo Censo Nacional*, έτος 1895, τ. II, σ. 34.

38. *Censo General de Población, Edificación, Comercio e Industrias de la ciudad de Buenos Aires*, έτος 1904.

ρατηρείται και σε μικρότερες και μεταγενέστερες στην πόλη μεταναστευτικές ομάδες, όπως οι Συρολιβανέζοι και οι Έλληνες, οι περισσότεροι ιδιοκτήτες από τους οποίους ήταν συγκεντρωμένοι στην συνοικία του Palermo. Η τάση διασποράς των ιδιοκτητών που ανήκαν σε ορισμένες εθνοτικές ομάδες στην περιφέρεια της πόλης οφείλεται, από τη μια πλευρά, στη γενικότερη κατανομή αυτών των ομάδων στην πόλη και, από την άλλη, στις έντονες διαφορές στην αξία της γης η οποία ήταν σαφώς φθηνότερη στα προάστια σε σχέση με το κέντρο (Πίνακας 4). Αντίθετα, οι Ισπανοί και οι Γάλλοι ιδιοκτήτες εξακολούθουσαν να παρουσιάζουν τάσεις συγκέντρωσης στις κεντρικές συνοικίες της πόλης: οι Ισπανοί με περιουσιακά στοιχεία εμφανίζουν υψηλά ποσοστά στους διοικητικούς τομείς 12, 13 και 14 που αποτελούσαν την καρδιά της πόλης, ενώ οι Γάλλοι ιδιοκτήτες είχαν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στην ακριβή συνοικία του San Nicolás, στη βόρεια πλευρά της κεντρικής πλατείας και συνορεύουσας με το Barrio Norte, και δευτερευόντως στο βόρειο προάστιο Belgrano. Τέλος, οι Ρωσοεβραίοι ιδιοκτήτες εμφανίζουν δύο πόλους συγκέντρωσης: από τη μια πλευρά, στον περιφερειακό 15ο τομέα και κυρίως στις συνοικίες San Bernardo και Villa Urquiza, και από την άλλη, στην ημικεντρική εμπορική συνοικία Balvanera, όπου πολλοί διατηρούσαν εμπορικά καταστήματα.

Ωστόσο, οι περισσότεροι μετανάστες που κατάφεραν να αποκτήσουν ιδιόκτητη κατοικία χρειάστηκε να κινηθούν προς την ευρύτερη περιφέρεια της πόλης και να εκμεταλλευτούν τις νέες ευνοϊκές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ο τεμαχισμός οικοπέδων στα περίχωρα της πόλης και η δυνατότητα απόκτησης ιδιόκτητης γης και κατοικίας σε κοντινούς επαρχιακούς οικισμούς, από τους μετανάστες και γενικά από τα λαϊκά στρώματα, καθορίστηκαν από δύο βασικούς παράγοντες: την επέκταση των μέσων μαζικής μεταφοράς και την καθιέρωση πολυάριθμων δόσεων και ευκολιών για την πληρωμή των οικοπέδων, μηχανισμού που άρχισε να αναπτύσσεται κυρίως κατά τα έτη 1903-1904. Όσον αφορά τα μέσα μαζικής μεταφοράς, η επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου και η ηλεκτροδότηση του τραμ που ξεκίνησε το 1897, μείωσαν το κόστος της μεταφοράς και επέτρεψαν την αστική επέκταση μέσω της ενσωμάτωσης νέων τμημάτων στην αγορά της εγγείου ιδιοκτησίας.³⁹ Όσον αφορά την αγορά γης, είναι βέβαιο ότι οργανώθηκαν μη-

39. Η εγκατάσταση του σιδηροδρομικού δικτύου είχε αρχίσει το 1857 με πρώτη γραμμή αυτή του Ferrocarril Oeste. Το 1882 υπήρχαν ήδη 6 γραμμές που ξεκινούσαν από το κέντρο της πόλης. Το ιππήλατο τραμ άρχισε να κυκλοφορεί το 1870 και το 1872 ιδρύθηκαν οι εταιρείες που έφταναν μέχρι τις συνοικίες Belgrano και Flores. Η εγκατάσταση από το 1897 του ηλεκτροκίνητου τραμ, που ήταν σαφώς οικονομικότερο από το ιππήλατο μείωσε αισθητά τον χρόνο της μεταφοράς. Το 1900 ήδη λειτουργούσαν οι γραμμές προς τις συνοικίες Belgrano, Flores, Boca, Barracas και Avellaneda, καθώς και προς τα νέα σφαγεία στο δυτικό τμήμα της πόλης, στη συνοικία Nueva Chicago.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αξία γης (ανά τετραγωνικό μέτρο) στο Μπουένος Άιρες (σε πέσος)

Περιφέρεια	Συννοικία	ETH		
		1906	1910	1914
1η	Vélez Sársfield	1,6	5,4	10,5
2η	N. Pompeya / Barracas	7,3	25,8	17,2
3η	Barracas	35,2	55,8	85,5
4η	Boca	40,6	51,3	48,9
5η	Flores	5,0	23,9	39,6
6η	Boedo	9,3	39,9	65,0
7η	Almagro / Caballito	21,8	43,6	65,7
8η	San Cristobal	34,4	82,6	76,8
9η	Balvanera	31,8	111,5	117,0
10η	Balvanera	67,5	121,9	150,1
11η	Balvanera	99,7	194,6	260,0
12η	San Telmo / Constitución	77,8	129,4	128,8
13η	Monserrat	129,1	292,3	236,7
14η	San Nicolás	232,0	442,0	446,5
15η	San Bernardo	2,4	8,7	10,9
16η	Belgrano	5,7	14,3	21,0
17η	Palermo	9,5	31,7	35,0
18η	Palermo	21,3	61,1	80,7
19η	Retiro	60,3	144,5	172,7
20η	Recoleta / Barrio Norte	149,4	269,1	375,0

Πηγή: James Scobie, *Buenos Aires. Del centro a los barrios, 1870-1910*, Μπουένος Άιρες, Solar, 1986, υπόμνημα, πίνακας 13.

χανισμοί που πουλούσαν οικόπεδα μέχρι και σε 100 μηνιαίες δόσεις, οι οποίες άρχισαν να κοστίζουν λιγότερο απ' όσο το ενοίκιο ενός δωματίου σε κάποιον κοινόβιο. Οι νέοι αυτοί οικονομικοί μηχανισμοί που αναπτύχθηκαν γύρω από την αγορά της εγγείου ιδιοκτησίας, ευνόησαν αναμφίβολα τους κερδοσκόπους μεσίτες αλλά βοήθησαν και πολλές εργατικές οικογένειες να αποκτήσουν ένα ιδιόκτητο οικόπεδο, έστω και στα απομακρυσμένα προάστια. Ο τύπος της εποχής έχει εκτενείς αναφορές στις δημοπρασίες που οργανώνονταν κατά τακτά διαστήματα. Στις διαφημίσεις που δημοσιεύονταν στις εφημερίδες αναφερόταν ρητά ότι υπήρχαν οικόπεδα για όλα τα βαλάντια, «τόσο τοις μετρητοίς για τους οικονομικά ευκατάστατους όσο και με δόσεις για τους φτωχούς», «για τους προνοητικούς, γι' αυτούς που θέλουν να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση και να γίνουν πλούσιοι», αλλά και «για τους εργάτες που μπορούν τώρα να απελευθερωθούν από το ενοίκιο και να αποκτήσουν τη δική τους κατοικία χάρη στο τραμ και τον σιδηρόδρομο που τους προσφέρουν ένα μέσο επικοινωνίας εύκολο και οικονομικό».⁴⁰

Η δημοτική απογραφή του Μπουένος Άιρες του έτους 1909 κατέληγε στο εξής συμπέρασμα: «Τα τελευταία χρόνια χάρη στον τεμαχισμό των οικόπεδων και τις ευκολίες που προσφέρονται για την απόκτηση με δόσεις μεγάλων εκτάσεων γης που βρίσκονται σε οικισμούς κοντινούς στην πρωτεύουσα, καθώς και χάρη στα πλεονεκτήματα που προσφέρουν οι υπηρεσίες των τοπικών τρένων και των ηλεκτροκίνητων τραμ, ένας αξιοσημείωτος αριθμός κατοίκων, ανηκόντων κυρίως στα εργατικά στρώματα, εγκατέλειψε την πόλη για να εγκατασταθεί στους γύρω οικισμούς. Αυτή η μετακίνηση έχει γίνει πιο αισθητή στο νότιο τμήμα του Δήμου, στην περιφέρεια του οποίου έχουν δημιουργηθεί οι οικισμοί Avellaneda, Dock Sud, Piñeiro, La Mosca, Lanús, Talleres, Banfield, Wilde, Sarandí, Villa Domínico και έχουν απίστευτα επεκταθεί οι οικισμοί Bernal και Quilmes, στους οποίους εγκαταστάθηκαν πολλοί εργάτες προερχόμενοι από τις συνοικίες της Boca και των Barracas, όπως και στο δυτικό τμήμα της επαρχίας Μπουένος Άιρες, όπου στις περιφέρειες του San Martín και της Matanza έχουν συγκεντρωθεί μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης της πόλης».⁴¹

Πράγματι, οι μετανάστες «απλώνονταν» προκειμένου να αποκτήσουν ένα ιδιόκτητο οικόπεδο, και μαζί τους επεκτεινόταν και η πόλη. Το 1914 αξιόλογος αριθμός Ιταλών μεταναστών είχε εγκατασταθεί ήδη στον οικισμό Quilmes, στη

40. Ο τύπος της εποχής είναι γεμάτος από τέτοιες διαφημίσεις. Βλ., μεταξύ άλλων, εφημ. *La Prensa*, 1 Απριλίου 1888, σ. 6 και εφημ. *La Nación*, 16 Οκτωβρίου 1888.

41. *Censo General de Población, Edificación, Comercio e Industrias de la ciudad de Buenos Aires*, έτος 1909, τ. I, Προοίμιο, σ. X.

ζώνη που σήμερα ονομάζεται ευρύτερο Μπουένος Άιρες, ενώ ο εργατικός οικισμός της Avellaneda που βρισκόταν στο νότιο τμήμα της πόλης, στην αντίκρυ όχθη του Riachuelo, και συγκέντρωνε σημαντικό αριθμό βιομηχανικών μονάδων, αριθμούσε ήδη 144.739 κατοίκους, από τους οποίους οι 66.687 ήταν αλλοδαποί· από αυτούς, οι 14.855, δηλαδή ποσοστό 22,3 % ήταν ιδιοκτήτες.⁴²

Η απόκτηση ανεξάρτητης και ιδιόκτητης οικογενειακής κατοικίας ήταν μια πολύχρονη διαδικασία που αφορούσε βέβαια μόνο όσους μετανάστες διέθεταν κάποια επαγγελματική σταθερότητα και των οποίων τα εισοδήματα δεν εξαρτώνταν άμεσα από τις διακυμάνσεις της εργατικής ζήτησης: εξειδικευμένοι εργάτες, τεχνίτες, μικρέμποροι ήταν κυρίως αυτοί που κινήθηκαν προς τα προάστια με στόχο την απόκτηση μιας ιδιόκτητης κατοικίας. Η πορεία μετακίνησης από το κέντρο προς τα προάστια μπορούσε να πάρει διαφορετικές μορφές και να ποικίλει σε διάρκεια: ορισμένες οικογένειες εκμεταλλεύτηκαν τις προσφορές ορισμένων μεσιτών που επέτρεπαν την κατοχή του οικοπέδου μετά την πληρωμή της πρώτης δόσης· άλλες έπρεπε να αντέξουν για ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα την ταυτόχρονη πληρωμή του ενοικίου για το δωμάτιο όπου κατοικούσαν προσωρινά και της δόσης για την αγορά του οικοπέδου.

Οι περιφερειακές αυτές συνοικίες, δεν απολάμβαναν, βέβαια, πάντα τις δημόσιες υπηρεσίες: η χάραξη των δρόμων, η συλλογή των σκουπιδιών και τα έργα που αφορούσαν τη δημόσια υγεία δεν πραγματοποιήθηκαν ομοιόμορφα ούτε στον ίδιο βαθμό στις διάφορες συνοικίες της πόλης. Οι δημοτικές αρχές των αρχών του 20ού αιώνα, ενώ ανέλαβαν να καταστήσουν το Μπουένος Άιρες ισάξιο των μεγάλων ευρωπαϊκών πρωτευουσών μέσω της κατασκευής επιβλητικών κτιρίων, μεγαλοπρεπών λεωφόρων και πλατειών, αγνοούσαν στις περισσότερες περιπτώσεις τις συνοικίες της περιφέρειας. Σε πολλές περιπτώσεις οι υπηρεσίες που απολάμβαναν οι συνοικιακές κατοικίες ήταν σαφώς λιγότερες από αυτές που διέθεταν τα κοινόβια του κέντρου, τα οποία τουλάχιστον είχαν εξασφαλίσει πόσιμο νερό, τη συλλογή των σκουπιδιών και τη σύνδεσή τους με το αποχετευτικό σύστημα. Το φαινόμενο αυτό προκάλεσε αρκετές αντιδράσεις και φωνές διαμαρτυρίας. Ο βουλευτής του σοσιαλιστικού κόμματος Enrique Dickman έλεγε χαρακτηριστικά στη Βουλή το 1915: «Ένα από τα μεγαλύτερα κακά όσον αφορά το θέμα της κατοικίας στο Μπουένος Άιρες είναι η πώληση με δόσεις αυτών των μικρών οικοπέδων, που τόσο προώθησαν οι κερδοσκόποι, τα οποία οικοδομήθηκαν στη συνέχεια χωρίς κανένα πρόγραμμα και καμία μέθοδο. Υπάρχει τόσο μεγάλη διασπορά στην εργατική κατοικία που είναι αδύνατο να φτάσουν εκεί οι δημόσιες υπηρεσίες. Υπάρχουν κατοικίες στην περιφέρεια της πόλης και στα προάστια που είναι κακές, χειρίστες, και βρί-

42. *Tercer Censo Nacional*, έτος 1914, τ. II, σ. 5 και τ. IV, σ. 7.

σκονται σε θλιβερή κατάσταση από άποψη καθαριότητας και υγιεινής, γιατί είναι σχεδόν αδύνατο να φτάσει εκεί η δράση των δημοτικών αρχών». ⁴³

Από την άλλη, βέβαια, πλευρά, η μετακίνηση προς τις περιφερειακές συνοικίες και η απόκτηση της ιδιόκτητης κατοικίας, παρά τις ελλείψεις της, εξασφάλιζαν την αποφυγή του συνωστισμού του κοινοβίου και τη θεωρητική, τουλάχιστον, βελτίωση της ποιότητας ζωής.

Παρά τον αποφασιστικό ρόλο που έπαιξε η επέκταση των μαζικών συγκοινωνιών και η δυνατότητα απόκτησης οικοπέδων με δόσεις στην αρχική εγκατάσταση των μεταναστών στους οικισμούς της περιφέρειας, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί, ωστόσο, ότι αυτοί οι παράγοντες αρκούν από μόνοι τους για να εξηγήσουν τη μεγάλη κίνηση των μεταναστών προς την περιφέρεια της πόλης: σταδιακά αυτοί οι πυρήνες εγκατάστασης που διαμορφώθηκαν στα περίχωρα της πόλης απέκτησαν μια δική τους δυναμική η οποία τροφοδοτούνταν από τα εθνικά κοινωνικά δίκτυα μέσα από τα οποία πολλοί μετανάστες ακολουθούσαν τα βήματα των συμπατριωτών προκατόχων τους. Εξάλλου, η δράση των μεσιτικών εταιρειών δεν αναπτυσσόταν στο κενό ούτε και τυχαία αλλά πήγαζε από τις ίδιες τις συνθήκες που είχαν δημιουργήσει οι μετανάστες στην πόλη —δημογραφική αύξηση, στενότητα στην κατοικία, πλημμύρα αστισμός και διασπορά των πηγών εργασίας—, από τη διεύρυνση των αναγκών των ίδιων των μεταναστών και, βέβαια, από την επιθυμία τους να αποκτήσουν ιδιόκτητη κατοικία.

Όσον αφορά τον ρόλο του αργεντινού κράτους στο θέμα της κατοικίας, αυτός ήταν περιορισμένος. Η στάση του αργεντινού κράτους και των δημοτικών αρχών του Μπουένος Άιρες υπήρξε ιδιαίτερα φιλελεύθερη τόσο στο θέμα της κατοικίας όσο και στις τιμές πώλησης και ενοικίασης των ακινήτων, και σε γενικές γραμμές θεωρούσε ότι το ζήτημα έπρεπε να κανονίζεται με βάση τα κριτήρια που ρύθμιζαν την ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα. Παρόλα αυτά η φιλελεύθερη αυτή αντίληψη άρχισε να μετριάζεται στις αρχές του 20ού αιώνα, ⁴⁴ λόγω της αναθεώρησης ορισμένων θέσεων του καπιταλιστικού συστήματος σε παγκόσμιο επίπεδο ως προς το θέμα της κατοικίας και κυρίως εξαιτίας των κοινωνικών αγώνων που ξεκίνησαν στο Μπουένος Άιρες με αίτημα την εξασφάλιση της εργατικής κατοικίας· οι αγώνες αυτοί είχαν την υποστήριξη του σοσιαλιστικού και του ριζοσπαστικού κόμματος, του κεντρικού συνδικαλιστικού εργατικού οργάνου F.O.A., αναρχικής κατεύθυνσης, αλλά και καθολικών οργανώσεων. ⁴⁵

43. Αναφέρεται στο άρθρο του Oscar Yujnovsky, ό.π., σ. 337.

44. Το 1905 ο Δήμος του Μπουένος Άιρες απάλλαξε από την πληρωμή φόρων όσους ιδιώτες και κατασκευαστικές εταιρείες κατασκεύαζαν κατοικίες προορισμένες για εργάτες.

45. Η ανάληψη κρατικής δράσης προτάθηκε το 1912 από τον τότε βουλευτή Juan

Ωστόσο, ορισμένες εξαιρέσεις στη φιλελεύθερη κρατική αντίληψη υπήρξαν ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα: κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Torcuato de Alvear έγινε η πρώτη δημόσια προσπάθεια κατασκευής φθηνών κατοικιών για εργάτες. Το 1885 ο δήμαρχος έβαλε τον θεμέλιο λίθο ενός εργατικού οικισμού στα περίχωρα του ρέματος του Maldonado, ο οποίος ονομάστηκε Villa Alvear, προς τιμή του δημάρχου, και αργότερα αποτέλεσε τμήμα της εκτεταμένης συνοικίας του Palermo, γνωστό σήμερα ως «Palermo Viejo». Την κατασκευή του οικισμού ανέλαβε η εταιρεία Moreno Mosconi & Cia η οποία ανακοίνωσε τη δημιουργία μιας «πόλης για εργάτες» στο τετράγωνο που ορίζονταν από τις οδούς Costa Rica, Thames, Cabrera και Gurruchaga. Η ιδέα της δημιουργίας μιας «πόλης μέσα στην πόλη» φάνταζε ως κάτι καινούργιο, ως σημάδι της νέας εποχής.⁴⁶ Λίγα χρόνια αργότερα ο οικισμός πέρασε στην ιδιοκτησία της Banco Inmobiliario· σύμφωνα με τα νέα αρχιτεκτονικά σχέδια που εκπονήθηκαν, τον κεντρικό άξονα του οικισμού αποτελούσε η οδός Serrano, στο κέντρο της οποίας βρισκόταν μια κυκλική πλατεία· ο κεντρικός αυτός δρόμος τέμνονταν από πέντε βασικούς δρόμους και τέσσερις μικρότερους που παρεμβάλλονταν και σχημάτιζαν ένα σύνολο 16 μικρών τετραγώνων γύρω από την κεντρική πλατεία. Σταδιακά ο οικισμός Villa Alvear αποτέλεσε ένα αρκετά εκτεταμένο τετράγωνο που ορίζονταν από τις οδούς Santa Fe, Canning, Córdoba και Godoy Cruz. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο της κατασκευής εργατικών οικισμών δημιουργήθηκε, το 1885, και η γειτονική Villa Crespo η οποία είχε ως πυρήνα την Εθνική Υποδηματοποιία (Fábrica Nacional de Calzado).

Σύντομα, ωστόσο, τα όρια της δράσης της κρατικής πολιτικής θα γίνονταν πάλι εμφανή: οι περισσότερες από τις κατοικίες αυτές δεν κατοικήθηκαν

Caferata: η αρχική πρότασή του βασιζόταν σε ένα σχέδιο κατασκευής εργατικών κατοικιών και το 1914 υπέβαλε ένα δεύτερο σχέδιο με τίτλο «φθηνές κατοικίες», το οποίο ψηφίστηκε το 1915 ως νόμος 9677. Την ίδια χρονιά συγκροτήθηκε η «Εθνική Επιτροπή Φθηνών Κατοικιών» (Comisión Nacional de Casas Baratas) στην οποία επενέβαιναν διάφοροι φορείς γύρω από το θέμα της κατοικίας, όπως συνεταιρισμοί, οι δημοτικές αρχές και κοινωνικές οργανώσεις όπως η «Λαϊκή Καθολική Ένωση Αργεντινής» (Unión Popular Católica Argentina)· παράλληλα, η «Λαϊκή Καθολική Ένωση Αργεντινής», η οποία συγκροτήθηκε το 1919, οργάνωσε έναν μεγάλο έρανο με στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων για την κατασκευή εργατικών κατοικιών. Anahí Ballent, «La iglesia y la vivienda popular: la "Gran Colecta Nacional" de 1919», στο Diego Armus (επιμ.), *Mundo urbano...*, ό.π., σ. 197-217.

46. Elisa Radovanic - Alicia Busso, «La vivienda obrera en Buenos Aires en la década de 1880», ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο πρώτο συνέδριο για την ιστορία της πόλης του Μπουένος Άιρες, με θέμα «La vivienda en Buenos Aires» (Η κατοικία στο Μπουένος Άιρες), το οποίο διοργανώθηκε το 1985 από το Instituto Histórico de la ciudad de Buenos Aires.

από εργάτες αλλά από κατώτερους δημοτικούς υπαλλήλους, αφού το ενοίκιο έφτανε τα 30-40 πέσος τον μήνα. Στη συνέχεια, ο αρχικός προορισμός των κατοικιών αυτών και της ευρύτερης συνοικίας ξεχάστηκε και η γειτονιά κατοικήθηκε μάλλον με βάση πιο «αυθόρμητους» μηχανισμούς: από τις αρχές του 20ού αιώνα στην περιοχή εγκαταστάθηκε μεγάλος αριθμός μεταναστών από τις μεταγενέστερες εθνοτικές ομάδες που έφτασαν στο Μπουένος Άιρες, όπως οι Έλληνες, οι Αρμένιοι και οι Συρολιβανέζοι. Όσον αφορά τους Έλληνες μετανάστες, από τη διεύθυνση της κατοικίας τους, η οποία αναγραφόταν στα προξενικά μητρώα της Ελληνικής πρεσβείας, διαπιστώνεται ότι έντονη ήταν η τάση συγκέντρωσής τους σε συγκεκριμένους δρόμους της γειτονιάς, όπως η Canning, η Gorriti και η Honduras,⁴⁷ ακολουθούμενες από τις οδούς Julián Álvarez, Aráoz, Lavalleja και Malabia, οι οποίες περιέβαλλαν ή ήταν πολύ κοντινές στην κοινοτική έδρα η οποία βρισκόταν στην οδό Julián Álvarez 1040. Από την άλλη πλευρά, στη γειτονική Villa Crespo εγκαταστάθηκαν από τις αρχές του 20ού αιώνα συμπαγείς ομάδες Εβραίων μεταναστών· το εβραϊκό στοιχείο απέκτησε σταδιακά υψηλή αναλογία στην περιοχή και συντέλεσε στην διαμόρφωση της πολιτισμικής φυσιογνωμίας της.

Η δράση των μεταναστών στις ημικεντρικές συνοικίες, στα προάστια και στα περίχωρα του Μπουένος Άιρες, επηρέασε καθοριστικά όχι μόνο την επέκταση της πόλης και την πορεία αστικοποίησης, αλλά και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και την αισθητική των συνοικιών. Όσον αφορά την ίδια τη συνοικιακή οικογενειακή κατοικία, αυτή ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις το αποτέλεσμα της προοδευτικής προσθήκης καινούργιων δωματίων πολλαπλής λειτουργικότητας, ικανών να φιλοξενήσουν συγγενείς και συμπατριώτες αλλά και υπαλλήλους και νοικάρηδες· σε ορισμένες περιπτώσεις η ύπαρξη τσιμεντένιας στέγης άφηνε ανοιχτά ενδεχόμενα και επέτρεπε και την προσθήκη πάνω ορόφου στο μέλλον. Ο διευθυντής της Αργεντινής Υπηρεσίας Μετανάστευσης στις αρχές του 20ού αιώνα, Juan Alsina, έλεγε χαρακτηριστικά: «Οι εργάτες που ανοίγουν τα δικά τους εργαστήρια και δουλεύουν για λογαριασμό τους, σαν υδραυλικοί, αλουμινοποιοί, παπουτσήδες κ.α., σύντομα συγκεντρώνουν το κεφάλαιο για να αγοράσουν οικόπεδα και σπιτάκια στην περιφέρεια της πόλης. Δημιουργούνται, έτσι, νέες γειτονιές και οικισμοί, σε οικόπεδα που έχουν αποκτηθεί με δόσεις, χτίζοντας πρώτα ένα δωμάτιο και μετά συνεχίζοντας την κατασκευή [...].»⁴⁸ Τις περισσότερες φορές η σταδιακή κατασκευή αυτών των

47. Από τα προξενικά μητρώα της Ελληνικής Πρεσβείας Μπουένος Άιρες των ετών 1921-1927, προκύπτει ότι από τους 328 εγγεγραμμένους Έλληνες οι οποίοι βρίσκονταν εγκατεστημένοι στη συνοικία του Παλέρμιο, 54 κατοικούσαν στην οδό Canning, 53 στην οδό Gorriti και 51 στην οδό Honduras.

48. Juan Alsina, *El obrero en la República Argentina*, Μπουένος Άιρες, 1905, τ. Ι, σ. 232, το οποίο αναφέρεται στο Diego Armus - Jorge Enrique Hardoy, ό.π., σ. 177.

κατοικιών γινόταν χωρίς σχέδιο και πρόγραμμα και πολλές οικίες έδιναν την εντύπωση πρόχειρου και ατελούς κτίσματος, ενώ πολλές φορές, στο όνομα μιας γρήγορης στέγασης, τα οικοδομικά υλικά που χρησιμοποιούνταν ήταν ευτελή. Σ' αυτή τη διαδικασία κατασκευής και επέκτασης της κατοικίας, συμμετείχαν και συνέβαλλαν μικροί εργολάβοι, γείτονες οικοδόμοι που εργάζονταν ως ανεξάρτητοι τεχνίτες αλλά και η προσωπική εργασία των ίδιων των ιδιοκτητών.

Σταδιακά, πάντως, οι συνοικίες αυτές στα περίχωρα της πόλης έγιναν σημαντικότεροι χώροι κοινωνικοποίησης και απέκτησαν η κάθε μια τη δική της φυσιογνωμία. Μέσα από τις πρωτοβουλίες και τη δράση των κατοίκων οι απομακρυσμένοι οικισμοί στα περίχωρα της πόλης απέκτησαν σιγά σιγά τη μορφή οργανωμένης κοινότητας. Τα καταστήματα που άρχιζαν να ξεφυτρώνουν, οι χώροι διασκέδασης, οι συνοικιακοί αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι που είχαν στόχο την προστασία των κατοίκων και τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στη γειτονιά, η εγκατάσταση ενός σώματος εθελοντών πυροσβεστών ή ενός σταθμού πρώτων βοηθειών, η δημιουργία ενός σχολείου ή μιας εκκλησίας, η ίδρυση της τοπικής αθλητικής ομάδας, αποτελούσαν σταθμούς στη ζωή και την ιστορία των συνοικιών και έδεναν όλους τους κατοίκους, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους, στην κοινή προσπάθεια συνύπαρξης, βελτίωσης των όρων ζωής και αναζήτησης μιας νέας εστίας.

Η πορεία ανάπτυξης της πόλης του Μπουένος Άιρες δεν μπορεί να εννοηθεί ανεξάρτητα από την πορεία των χιλιάδων Ευρωπαίων μεταναστών που από το 1880 κατέκλυσαν την πόλη. Οι επιλογές ως προς την κατοικία και οι διαδρομές των διαφόρων μεταναστευτικών ομάδων στις συνοικίες και οικισμούς της πόλης εγγράφονταν σε ένα πλαίσιο που αναμφίβολα καθοριζόταν από παράγοντες οι οποίοι σχετίζονταν με την εργασία, τις κοινωνικές ιεραρχίες και την οργάνωση του αστικού χώρου. Το πλαίσιο αυτό, όμως, δεν υπήρχε ανεξάρτητα από τη δράση των μεταναστών: τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, οι επιθυμίες και οι αποφάσεις τους δημιουργούσαν διαρκώς νέες συνθήκες και δεδομένα και συνέβαλλαν αποφασιστικά στους διαδοχικούς μετασχηματισμούς του αστικού ιστού της πόλης του Μπουένος Άιρες.

SUMMARY

Maria Damilakou, *Immigration and Urbanisation. The Settlement of European Immigrants in the City of Buenos Aires (1880-1920)*

The present article is based on the national census of Argentina as well as on the municipal census of the city of Buenos Aires, during the period 1869-1914; it aims to illuminate certain aspects of the mutual relationship developed between the immigrants' action and the urban space where they were called to settle in. The choices of housing and the «routes» of the different ethnic groups in the neighbourhoods and suburbs of the city were inserted in a wider context, defined by structural factors related to work, social hierarchies and urban space's organization. However, this context did not exist independently from the immigrants' action: their cultural characteristics, desires and decisions were constantly creating new conditions that contributed to the successive transformations of Buenos Aires' urban network.

The map of the different settlements of the ethnic groups in the city of Buenos Aires reveals, on the one hand, the absence of closed ghettos and exclusive neighbourhoods and, on the other hand, the tendency of the ethnic groups to be concentrated in certain zones; these tendencies oblige us to moderate both the image of an harmonic coexistence of all immigrants, as well as the model based on the existence of clear boundaries among ethnic groups, accordingly to their position in the social hierarchies. Many and varying factors seem to have conditioned the settlement patterns of ethnic groups: the great number and the early arrival of Italian and Spanish immigrants contributed to their dispersion all over the city, whereas smaller ethnic groups such as the Portuguese and the British, tended to be more concentrated in certain neighbourhoods. The remarkable concentration of certain groups, such as the French and the British, was also due to their high socio-economic level; Finally, the cohesion of latter immigrant groups —Russian Jews, Syrian and Lebanese— could be attributed to their cultural particularity in comparison to the host society.

However, the map of the settlements of the ethnic groups was not a static one but was constantly changing: since the beginning of the 20th century until 1914, one could observe a high mobility towards the city's periphery, related to the access to the proper house, which de-

terminated the city's expansion patterns. The immigrants' action in the suburbs determined not only Buenos Aires' urbanisation process but also the architecture and the neighbourhoods' style. Despite the decisive role of mass transports' expansion and the opportunities offered by the land market, immigrants' mobility towards the suburbs can not be conceived independently of the ethnic social networks through which many immigrants followed the steps of their parents and fellow countrymen. Besides, the role of the Argentine state in the housing problem was limited: the attempt to create some state subsidized houses in the periphery had very relative results and the poor suburbs were mostly inhabited through more «spontaneous» mechanisms, based on the ethnic social networks.